

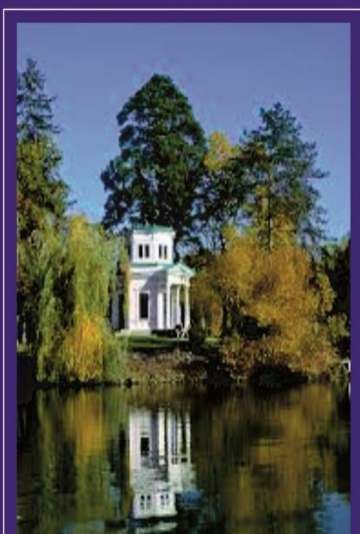
ISSN 2617-2100

Психологічний журнал

Наукове видання

Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини

Випуск 8' 2022

Випуск 8' 2022

Засновник: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Психологічний журнал Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
Щорічний науковий журнал
Журнал засновано у червні 2018 року.
Виходить два рази на рік.

Свідоцтво КВ №23377-13217 від 24.05.2018 року
ISSN 2617-2100

Адреса редакції: вул. Садова, 28, кім. 317, м. Умань, Черкаська обл., 20300
Телефон: +380635787430
E-mail: psiholudpu@ukr.net
Web: <http://psyj.udpu.edu.ua>

Основна тематика видання:

- Загальна психологія, історія психології
- Педагогічна та вікова психологія
- Соціальна психологія
- Психодіагностика, психологічне консультування

Журнал зареєстрований, реферується та індексується у наступних репозитаріях та пошукових системах:

- Index Copernicus;
- Google Scholar (США);
- Українська науково-освітня мережа УРАН;
- Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського;
- Інституційний репозитарій Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за достовірність наведених фактів, цитат, статистичних даних, імен власних та інших відомостей.

Висловлені у цих статтях думки можуть не збігатися з точкою зору редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань.

Рекомендовано до друку Вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 15 від 24 травня 2022 року)

Головний редактор:

Кобець Олександр Володимирович, доктор психологічних наук, професор (Умань, Україна)

Заступник головного редактора: Перепелюк Тетяна Дмитрівна, кандидат психологічних наук, професор (Умань, Україна)

Редакційна колегія:

Іванченко Андріяна Олексіївна, доктор психологічних наук, доцент (Київ, Україна)

Лукасік Анджей, професор (Жешів, Польща)

Міщенко Марина Сергіївна, кандидат психологічних наук, доцент (Умань, Україна)

Олександренко Катерина Валентинівна, доктор психологічних наук, професор (Хмельницький, Україна)

Потапчук Євген Михайлович, доктор психологічних наук, професор (Хмельницький, Україна)

Хміляр Олександр Федорович, кандидат психологічних наук, доцент (Київ, Україна)

Хуртенко Оксана Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент (Вінниця, Україна)

Шеленкова Наталія Леонідівна, кандидат психологічних наук, доцент (Умань, Україна)

Відповідальний секретар: Гриньова Наталія В'ячеславівна, кандидат психологічних наук, доцент (Умань, Україна)

Issue 8' 2022

Publisher: Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Psychological journal

The Journal is founded in 2018.

Certificate of State registration

CV №23377-13217 of 24.05.2018

ISSN 2617-2100

Post address: Ukraine, 20300, Cherkasy region, Uman, 28, Sadova street, off. 317.

Phone: +380635787430

E-mail: psiholudpu@ukr.net

Web: <https://psyj.udpu.edu.ua>

Journal's Directions:

- General psychology, history of psychology
- Pedagogical and age psychology
- Social Psychology
- Psychodiagnostics, psychological counseling

The journal is registered, being reviewed and indexed in the following international scientometric databases, repositories and search engines:

- Index Copernikus;
- Google Scholar (USA);
- Ukrainian Research and Academic Network URAN;
- Vernadsky National Library of Ukraine;
- Electronic Uman State Pedagogical University Institutional Repository

The authors are responsible for the accuracy of the translation, facts, quotations, proper names, geographical names, names of companies, organizations, institutions, and other information.

The Editorial Board are not responsible for the author's views.

*Published by the decision of the Academic Council
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(protocol № 15 of 24.05.2022)*

Editor-in-chief: *Alexander Kobets*, Doctor of Psychology, Professor (Uman, Ukraine)

Deputies of Editor-in-chief: *Tetyana Perepelyuk* Ph.D (Psychology), Professor (Uman, Ukraine)

Editorial Board:

Andreyanna Ivanchenko, Doctor of Psychology, Professor (Kiev, Ukraine)

Angey Lukasik, Doctor of Psychology, Professor (Rzeszow, Poland)

Marina Mishchenko, Ph.D (Psychology), Associate Professor (Uman, Ukraine)

Kateryna Oleksandrenko, Doctor of Psychology, Professor (Khmelnitskyi, Ukraine)

Eugene Potapchuk, Doctor of Psychology, Professor (Khmelnitskyi, Ukraine)

Alexander Khmilyar, Ph.D (Psychology), Associate Professor (Kiev, Ukraine)

Oksana Hurtenko, Ph.D (Psychology), Associate Professor (Vinnitsa, Ukraine)

Nataliia Shelenkova, Ph.D (Psychology), Associate Professor (Uman, Ukraine)

Executive Secretary: *Nataliia Hrynova* Ph.D (Psychology), Associate Professor (Uman, Ukraine)

ЗМІСТ

Алещенко В. І. Соціально-психологічна адаптація учасників бойових дій.....	6
Гульбс О. А., Лантух І. В. Проблема розвитку свідомості та самосвідомості особистості викладача.....	17
Кобець В. О., Лантух В. В. Психологічні особливості розвитку еколого-правової свідомості особистості.....	28
Кузікова С. Б., Щербак Т. І. Теоретико-емпіричний аналіз проблеми резильєнтності та стресостійкості в педагогічній діяльності.....	39
Лефтеров В. Психологічний аналіз та діагностика моральної свідомості суддів і присяжних.....	47
Митник О. Я. Побудова розвивального освітнього середовища у процесі електронного навчання у ЗВО.....	56
Миронець С.М. Вплив професійного стресу на суб'єктивне ставлення рятувальників міжнародних гуманітарних місій до умови індивідуальної та групової діяльності.....	63
Москалець В. Почуття гумору як чинник гармонізації міжособистісної взаємодії у конфліктних ситуаціях.....	74
Онщенко Н. В., Тімченко О. В. Особливості використання психологічних захисних механізмів та копінг-стратегій цивільним населенням, постраждалим від надзвичайної ситуації воєнного характеру.....	81
Сафін О. Д., Немінський І. В. Інтелектуальний ресурс особистості як чинник вибору нею стратегій захисно-долаючої поведінки.....	93
Tsymbal S. Psycholinguistic approach to teaching english reading to university students.....	102

CONTENS

Aleshchenko V. Socio-psychological adaptation of participants in combat.....	6
Gulbs O., Lantukh I. The problem of the development of consciousness and self-consciousness of the teacher's personality.....	17
Kobets A., Lantukh V. Psychological features of the development of environmental and legal consciousness of personality.....	28
Kuzikova S., Shcherbak T. Theoretical and empirical analysis of the problem of resilience and stress resistance in pedagogical activity.....	39
Lefterov V. Psychological analysis and diagnosis of the moral Consciousness of judges and jurors.....	47
Mytnyk A. Construction of developmental educational environment during the e-learning process in higher educational institution.....	56
Myronets S. The influence of occupational stress on the subjective attitude of rescuers of international humanitarian missions to the conditions of individual and groups.....	63
Moskalets V. Feeling humor as a factor of harmonization of interpersonal interaction in conflict situations.....	74
Onishchenko N., Timchenko O. Features of the use of psychological defense mechanisms and coping strategies by the civilian population affected by a military emergency.....	81
Safin O., Neminsky I. The intellectual resource of the person as a factor For the choice of the protectively-overcoming behavior.....	93
Tsymbol S. Psycholinguistic approach to teaching english reading to university students.....	102

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258305

УДК 159.9: 159.94

Віктор Іванович Алещенко,
доктор психологічних наук,
професор кафедри морально-психологічного
забезпечення діяльності військ (сил),
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-1560-7318
avi1953@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

У статті наведено результати аналізу досвіду щодо соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій. Аналізуються проблеми соціальної адаптації військовослужбовців. Розглянуто сутність та особливості соціально-психологічної адаптації та реабілітації учасників бойових дій. Здійснено обґрунтування понятійно-категоріального апарату в цій сфері діяльності. Запропоновано модель соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій. Визначено основні напрями та шляхи удосконалення на державному та регіональному рівні.

Ключові слова: адаптація, соціальна адаптація, психологічна адаптація, соціально-психологічна адаптація, принципи соціальної адаптації, модель соціально-психологічної адаптації.

Victor Aleshchenko,
PhD of Psychological, Professor of the
Department of Moral and Psychological
Support of Troops (Forces),
Ivan Chernyakhovsky National
University of Defense of Ukraine
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-1560-7318
avi1953@ukr.net

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF PARTICIPANTS IN COMBAT

The article presents the results of the analysis of the experience of social and psychological adaptation of combatants. The problems of social adaptation of servicemen in the works of modern domestic and foreign scientists, the results of sociological research are analyzed. The essence and features of social and psychological adaptation and rehabilitation of combatants are considered, the main tasks are defined. The substantiation of the conceptual and categorical apparatus in this sphere of activity is carried out. The existing normative and legal base on social and psychological adaptation of servicemen is analyzed. The directions and mechanisms of social adaptation and psychological rehabilitation of servicemen are revealed. A model of social and psychological adaptation of combatants is proposed. Emphasis is placed on the need to strengthen the scientific development of the problem of socio-psychological adaptation of combatants to civilian life, expanding and improving the categorical base of science in this area. The main directions and ways of improvement at the state and regional levels are identified. The directions of further research on this issue are outlined.

Socio-psychological adaptation of servicemen who took part in military conflicts and the search for effective ways to implement it should occupy an important place in the social policy of the state. An analysis of the experience of social adaptation of discharged servicemen shows that this problem should be an important component of the socio-economic policy of the Ukrainian government, for the solution of which significant funds are provided in NATO and the European Union. Legislation has been established in these countries and mechanisms are in place to guarantee veterans training, employment and appropriate social guarantees.

Key words: adaptation, social adaptation, psychological adaptation, socio-psychological adaptation, principles of social adaptation, model of socio-psychological adaptation.

В умовах гібридної агресії сусідньої держави проти України, суттєве значення для забезпечення безпеки та обороноздатності набуває не тільки наявність достатньої кількості озброєних формувань, а й питання належної соціально-психологічної адаптації військовослужбовців та інших осіб, які беруть участь у захисті державного суверенітету України.

Слід наголосити, що в Україні за роки незалежності в умовах постійного реформування ЗС України створена певна система соціально-психологічної адаптації військовослужбовців звільнених у запас або відставку. Разом з тим, в умовах сьогодення приписи Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», чинних постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України не завжди виконуються. З тих чи інших причин належні правові, соціальні, психологічні послуги переважній більшості звільненим з військової служби особам в повному обсязі не надаються. Ефективну роботу системи соціально-психологічної адаптації військовослужбовців гальмує й стан її фінансування.

Таким чином, агресія на сході України поставила перед громадянським суспільством та державою чимало складних питань. Ветерани війни зіштовхуються не лише із матеріальними проблемами, але й із психологічними. Однією із таких є проблема соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, що брали участь в операції Об'єднаних сил (ООС) та Антитерористичній операції (АТО).

В Україні на обліку в органах соціального захисту населення перебувають 460079 учасників бойових дій (УБД) [1]. В ході проведення спершу АТО, пізніше – ООС проти російських гібридних сил на Донбасі від 14 квітня 2014 року станом на 17 жовтня 2021 року на території Донецької та Луганської областей загинули 2719 військових, отримали поранення чи ушкодження 10368 військовослужбовців ЗС України [2].

Далеко не кожний громадянин, зокрема військовослужбовець, ні безболісно для свого психічного та фізичного здоров'я витримує екстремальні умови. Людині нелегко звикнути до війни – до її небезпек і поневірянь, до іншої шкали життєвих цінностей та пріоритетів. Але й повернутися до спокійного, мирного існування людині, яка провела на фронті хоча б кілька тижнів, не менш складно. Зворотній процес перебудови психіки протікає так само болісно і часом затягується на довгі роки. У багатьох людей, які приймали участь у бойових діях розвивається посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), що є психічним розладом, який може розвиватись після травматичних подій (катастрофи природного чи техногенного характеру, артилерійські обстріли, авіабомбардування, тортури та інші загрози життю під час війни), які представляють загрозу для власного життя (або іншої людини) або фізичної недоторканності та обумовили сильний страх, безпорадність або жах [3].

Дані щодо поширеності та захворюваності ПТСР в Україні за офіційними даними МОЗ України сьогодні відсутні. Доступні дані щодо поширеності та захворюваності ПТСР ґрунтуються в основному на результатах масштабних епідеміологічних досліджень, проведених в США та Австралії (вибірка дорослих). Частка осіб з ПТСР складає 10–15 % серед тих, хто зазнав впливу травматичних подій. Так, у США серед чоловіків таких виявлено 15 % серед ветеранів, а серед жінок 9 % [3].

Отже, проблема людини, що повернулася з війни є надзвичайно актуальною для українського суспільства. З огляду на це, нині актуалізується проблема реабілітаційної діяльності, а нові умови ведення бойових дій в гібридній війні вимагають від фахівців соціально-психологічних служб швидко реагувати на запити військовослужбовців – учасників бойових дій щодо організації та проведення комплексної соціально-психологічної адаптації.

Перебуваючи під інтенсивним впливом психотравмуючих (економічних, політичних, соціальних, воєнних, інформаційно-психологічних) чинників вони можуть отримати розлади психіки різного ступеня важкості, що зумовлює часткову або повну втрату дієздатності (боездатності), психічного або фізичного здоров'я.

За проведеними дослідженнями серед звільнених з військової служби за контрактом більшість складають особи віком до 45 років, на утриманні яких перебувають сім'ї. На сучасному ринку праці, при зростаючій кількості безробітних, їм доводиться конкурувати з фахівцями, які мають схожі характеристики за освітою й професійною кваліфікацією.

За таких умов дуже гостро постають проблеми:

- 1) соціальної і психологічної адаптації у суспільстві;
- 2) матеріального та фінансового забезпечення звільнених у запас;
- 3) невідповідності військової професії потребам сучасного ринку праці, або зниження професійних навичок серед професій, отриманих для цивільного життя;
- 4) наявності ПТСР після перебування в бойових умовах і необхідності психологічної реабілітації;
- 5) наявності поранень чи набутих професійних хворобі необхідності відповідної медико-психологічної реабілітації [4].

На перший план постає питання побудови на державному рівні ефективної моделі організації соціально-психологічної адаптації УБД до мирного життя. Потребує більш системного та послідовного дослідження крізь призму психологічної науки дослідження проблем надання соціальної, психологічної і медичної допомоги УБД та особливо тим, хто отримав бойові поранення й каліцтва, набувши особливих потреб. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» передбачає створення належних умов підтримання здоров'я й активного довголіття; надання соціальних послуг та інших видів обслуговування УБД.

Актуалізує зазначені проблеми необхідність і більш широкого погляду на соціально-психологічну адаптацію військовиків, ґрунтовного дослідження її з врахуванням досвіду країн-членів НАТО щодо підвищення її якості до рівня країн Альянсу [4–6].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання соціально-психологічної адаптації УБД нині вивчаються як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями: В. Алещенком, О. Андрюшиним, Н. Бідюком, А. Бірюченком, Ю. Бриндіковим, Ю. Венсковичем, В. Гречаніновим, А. Іваненком, С. Даниленком, А. Коваленком, О. Ковальчуком, А. Красильщиковим, В. Кривошеєм, Л. Кругловим, С. Кучеренком, В. Лазаревем, О. Миленим, В. Мулявою, В. Осьодлом, О. Саськом, О. Сафіним, Т. Стародуб, О. Хміляром, L. Calhoun (Л. Калхун), D. Kishbaugh (Д. Кишбог), R. Laufer (Р. Лауфер), R. Skurfield (Р. Скурфілд), С. Williams (С. Вільямс), J. Wilson (Дж. Вілсон) та ін.

Психологічні чинники впливу бойових дій на стан особового складу проаналізовані у дослідженнях українських науковців О. Блінова, А. Бородія, В. Крайнюка, Є. Литвиновського, О. Макаревича, А. Романишина та ін. Соціально-психологічну адаптацію, її чинники та механізми зазначені науковці досліджували різноаспектно враховуючи значущість проблеми, специфіку адаптації в звичайних умовах, обстановці стресу, ситуації життєвої кризи, особливих умовах військової служби. Ними розглядалась адаптація людини, зокрема і соціально-психологічна адаптація військових, яких скорочували при реформуванні війська, а також тих, хто брав участь у воєнних конфліктах.

Організація реабілітаційної діяльності з військовослужбовцями була об'єктом дослідження в дисертаційних роботах. Так, Ю. Бриндіков вивчав теорію та практику

реабілітації військовослужбовців учасників бойових дій в системі соціальних служб; В. Горлинський досліджував систему соціально-моральної регуляції у Збройних Силах України; В. Лесков проаналізував соціально-психологічні аспекти реабілітації військовослужбовців із районів військових конфліктів; Є. Потапчук досліджував питання організації психологічної реабілітації у сім'ях військовослужбовців; Ю. Широбоков розглядав питання реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя.

Окремі аспекти адаптації військових, які брали участь у воєнних конфліктах, в ході скорочення ЗС України і пошуку ефективних шляхів її реалізації посідали важливе місце у науково-дослідницькій роботі, аналітичних звітах. Так, соціально-психологічної адаптації звільнених військовослужбовців (їхніх родин) розглядалися в аналітичному звіті за результатами соціологічного дослідження «Проблеми професійної та соціальної адаптації офіцерів, звільнених з військової служби у зв'язку зі скороченням Збройних Сил України» (2004 р.), виконаного групою науковців під керівництвом О. Єременко та експертному звіті «Гарантії соціального захисту і соціального забезпечення військовослужбовців та інших осіб, які беруть участь у захисті державного суверенітету України» (2015 р.), виконаного експертами С. Сухаревим та Д. Васильєвим, також розглянута сутність та зміст соціально-психологічної адаптації військовослужбовців силових структур, звільнених у запас в навчально-методичному посібнику В. Кондрюкової та І. Слюсар «Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас» (2013 р.) [7–9].

Грунтовне обговорення проблеми адаптації військовослужбовців відбулося на науково-практичній конференції «Соціальна адаптація звільнених з військової служби: стан та перспективи» яка була ініційована Спілкою офіцерів України за підтримки Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників АТО (17 березня 2016 року). В ході конференції у виступах наголошувалось на необхідності розробки Державної цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців на середньостроковій період. Водночас виступаючи у дискусіях констатували необхідність координації діяльності та взаємодії закладів, установ та організацій, які надають такі послуги, вивчення та врахування іноземного досвіду.

Аналіз досвіду зарубіжних країн з ефективною системою психореабілітації та психологічної реадaptaції ветеранів переконує у необхідності його впровадження в Україні. США та Хорватія довели ефективність створення спеціалізованих реабілітаційних центрів для ветеранів війни, зокрема центрів подолання наслідків психологічних травм. Заслуговує на усебічну увагу досвід співпраці Ізраїльського та Ізраїльської асоціації травми – об'єднання громадських професійних організацій, завдяки якій успішно функціонує національна мережа центрів забезпечення стресостійкості населення, спроможних надавати системну психосоціальну підтримку особам, яким необхідна невідкладна психологічна допомога, а також послуги психотерапії та психологічної реабілітації. Це має стати основою функціонування системи соціальної адаптації в нинішніх українських умовах [10].

Отже, вивчення цього питання є важливим та актуальним завданням сьогоденності, в рамках тих подій, що відбуваються в країні, оскільки проблема адаптації до нової соціальної ситуації, нового статусу тощо, позначається не лише на самопочутті людини, але й взаєминах, поведінці, вчинках та особистісному становленні загалом. Аналізуючи останні наукові розробки з проблеми адаптації та реабілітації УБД, прийшли до висновку, що малорозробленим та недостатньо дослідженим є питання щодо соціально-психологічної адаптації та рівнів її психологічної структури. На теперішній час відсутні комплексні дослідження з даної проблематики, що й обумовило вибір теми даної статті.

Мета статті є аналіз сучасного стану та теоретико-методологічне обґрунтування моделі соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій, розробка рекомендацій щодо її реалізації.

Аналізуючи нормативно-правові джерела, науково-методичну літературу, можна дійти висновку, що під соціально-психологічною адаптацією УБД розуміють результат змін у сфері соціальних, соціально-психологічних, морально-психологічних, економічних і демографічних взаємовідносин, а також пристосування осіб до існуючого соціального середовища. Як специфічні особливості соціально-психологічної адаптації зазначають такі: активна участь свідомості; вплив діяльності людини на середовище; активна зміна людиною результатів своєї соціальної адаптації відповідно до соціальних умов буття.

В нашому дослідженні під соціально-психологічною адаптацією особистості розуміється процес набуття особистістю певного статусу, оволодіння певними соціально-психологічними рольовими функціями. Соціальний статус – це положення особистості в системі між особових відносин, що визначає його права, обов'язки і привілеї.

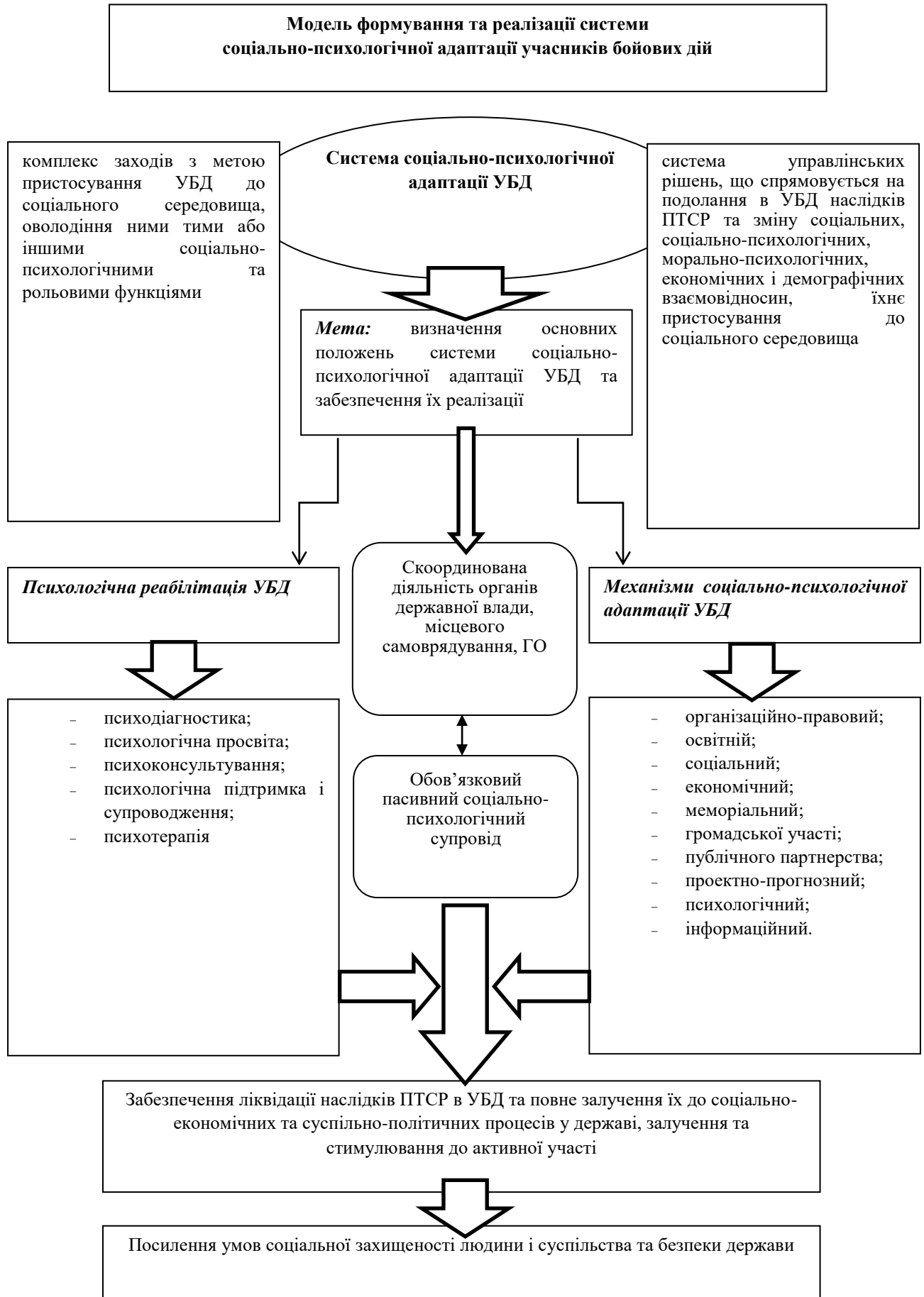
В процесі психосоціальної підтримки фахівці дотримуються положень «Керівництва МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації» [14]. Як відомо, психосоціальна підтримка – це будь-яка форма підтримки, спрямована на захист чи сприяння психосоціальному благополуччю, а також запобіганню чи лікуванню психічних розладів [15]. У свою чергу психологічна допомога – це цілеспрямована активність, яка має своїм фокусом розширення психологічних можливостей людини при її функціонуванні в особистісному і соціальному вимірах і яка може надаватися на побутовому (психологічна підтримка) і професійному рівнях.

Психологічної допомоги потребують також батьки та члени сімей учасників бойових дій, які самі перебували в психотравмуючій ситуації, чекаючи щодня страшної звістки [16]. Таким чином, систему соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій можна представити у вигляді моделі (рис. 1).

Встановлено, що більшість УБД потребують комплексної соціально-психологічної реабілітації, соціальної підтримки, що допоможе їм контролювати психоемоційний стан і самостійно знаходити вихід з ПТСР. Для кожного УБД у мирний час важливо відчувати високий рівень особистісної самореалізації [17].

Соціально-психологічна адаптація до умов мирного життя передбачає активацію психологічних ресурсів особистості, самореалізацію у професійній діяльності, розширення кругозору, збагачення світогляду, вирішення екзистенційних проблем, активну соціалізацію [17]. Виходячи з досвіду роботи у сфері соціально-психологічної адаптації УБД зазначаємо, що досвід реабілітації УБД необхідно використовувати на всіх рівнях її проведення; організувати роботу з соціально-психологічної адаптації УБД до умов мирного життя, яка повинна відповідати сучасним вимогам; посилити наукову розробленість проблеми соціально-психологічної адаптації УБД до цивільного життя, розширювати і вдосконалювати категоріальну базу науки у цій сфері. Необхідна розробка й апробація унікальних державних, регіональних, місцевих програм та створення цільових фондів з активним залученням наукового потенціалу України і провідних світових вчених.

Слід зазначити, що законодавством України гарантовано соціальну та професійну адаптацію військовослужбовцям, звільнених через скорочення штатів або організаційні заходи, стан здоров'я; військовослужбовцям строкової служби, які до призову не були працевлаштовані, а також їхніх членам сімей у разі їхнього звернення (Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» № 2011-ХІІ

Рис. 1. Модель соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій

від 20 грудня 1991 р.; Закон України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їх сімей» № 1763-IV від 15 червня 2004 року).

Функція з формування і реалізації державної політики щодо соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку здійснюється Міністерством соціальної політики України (Указ Президента України № 389/2001 від 6 квітня 2011 р.).

На сьогодні Державною цільовою програмою з медичної, фізичної реабілітації та психосоціальної реадaptaції постраждалих учасників Революції Гідності, учасників АТО та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їхнього здійснення, на період до 2023 року основними шляхами розв'язання проблеми визначено:

- аналіз міжнародного досвіду та запровадження нормативно-правового підґрунтя реабілітації та реадaptaції;
- професійний розвиток фахівців, задіяних у виконанні Програми;
- ефективне інформування та адміністрування потреб громадян у сфері соціального захисту та реабілітації і реадaptaції учасників та членів їх сімей;
- психосоціальна реадaptaція учасників із залученням членів їх сімей, у т. ч. сприяння зайнятості, підвищенню конкурентоспроможності на ринку праці;
- медична та фізична реабілітація;
- моніторинг виконання Програми та контроль за здійсненням заходів і завдань, передбачених нею.

Частково виконання цих завдань покладено на Міністерство у справах ветеранів України, які закріплені у Положенні про це Міністерство, а саме соціальний захист ветеранів та членів їх сімей, зокрема забезпечення психологічної реабілітації, соціальної та професійної адаптації, сприяє збереженню психічного здоров'я ветеранів та членів їх сімей, професійній орієнтації ветеранів та членів їх сімей тощо [18].

Основними напрямками соціальної адаптації з урахуванням наведеного досвіду соціальної адаптації звільнених військовослужбовців у іноземних державах та існуючих проблем в Україні має стати:

- мережа навчально-консультаційних пунктів, утворення бізнес-центрів та технопарків на базі військових містечок, які вивільняються після реформування ЗСУ та інших військових формувань;
- центри перекваліфікації та професійної підготовки;
- організація їхньої перепідготовки, сприяння у їхньому працевлаштуванні;
- їхня підготовка як спеціалістів для подальшого працевлаштування на новостворених підприємствах, в установах та організаціях;
- комплексна психологічна та медична реабілітація;
- підвищення кваліфікації працівників.

Враховуючи поточний момент в державі, вважаємо за потрібне поставити на розгляд кілька пропозицій, які, на нашу думку, мають бути здійснені:

на державному рівні:

- внести доповнення до ст. 5 Закону України «Про зайнятість населення» в аспекті бронювання робочих місць для військовослужбовців, звільнених у зв'язку зі скороченням штату без права на пенсію, на підприємствах, де доцільно використовувати їхні професійні знання та досвід;
- розширення мережі Центрів соціально-психологічної реабілітації для надання кваліфікованої психологічної, соціальної, реабілітаційної та інформаційно-

консультаційної допомоги ветеранам війни – учасникам бойових дій та членам їх сімей.

- розробити та впровадити систему моніторингу адаптації військовослужбовців до умов цивільного життя, що дозволить прогнозувати перебіг та негативні тенденції її розвитку та розробляти заходи з їхнього подолання.

Міністерству у справах ветеранів України ефективно здійснювати координацію та контроль за соціальною адаптацією військовослужбовців;

на регіональному рівні:

- розробити цільові програми перепідготовки та працевлаштування військовослужбовців, звільнених у запас, передбачаючи потреби сфери індивідуальної трудової діяльності (відкриття власного бізнесу);
- у центрах зайнятості розробити інформаційно-методичні та довідкові матеріали для роботи зі звільненими військовослужбовцями, призначені як для працівників служби зайнятості, так і для довідково-консультаційних пунктів військових частин;
- розробити систему взаємодії центрів зайнятості та центрів комплектування та соціальної підтримки у питаннях працевлаштування військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та членів їхніх родин;
- здійснювати у військових формуваннях профорієнтацію та профвідбір серед військовослужбовців, які готуються до звільнення у запас, організувати надання правових консультацій з питань соціального статусу після звільнення [1, 6, 7].

Соціально-психологічна адаптація військових, які брали участь у воєнних конфліктах, і пошук ефективних шляхів її реалізації мають посісти важливе місце у соціальній політиці держави. Аналіз досвіду соціальної адаптації звільнених у запас військовиків засвідчує, що ця проблема має бути важливою складовою соціально-економічної політики українського уряду, на вирішення якої у країнах НАТО та Євросоюзу передбачено значні кошти. У цих же країнах створена законодавча база та успішно функціонують механізми, які гарантують ветеранам професійну підготовку, працевлаштування та відповідні соціальні гарантії.

Важливо продовжити докладне вивчення із широким залученням науковців, військових експертів, світового досвіду у галузі державної політики формування міжпрофесійної мобільності військовослужбовців. При цьому слід урахувати як теоретичний, так і практичний досвід, накопичений в Україні та передових країнах світу.

При розробленні заходів соціальної політики у Збройних Силах, на погляд багатьох науковців, та експертів вочевидь, має враховуватися позитивний досвід набутий в Україні, інших країн світу, що пройшли шляхом реформування власних збройних сил, брали участь у збройних конфліктах та мають вагомий досвід забезпечення міжпрофесійної мобільності військовослужбовців, найвищі соціальні стандарти. Потребує більш системного та послідовного дослідження проблема ефективної системи соціально-психологічної адаптації, належних умов соціальної, психологічної і медичної допомоги УБД та особливо тим, хто отримав бойові поранення й каліцтва.

Таким чином, процес соціально-психологічної адаптації військовослужбовців до цивільного життя – важлива державна справа і вимагає індивідуального підходу до кожного військовослужбовця – учасника бойових дій. Лише спільні дії держави та громадянського суспільства спроможні вирішити цю проблему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «В Україні налічується понад 460 тисяч учасників бойових дій» АРМІЯІNFORM. Веб-сайт. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/09/17/v-ukrayini-nalichuyetsya-ponad-460-tysyach-uchasnykiv-bojovuyh-dij/> (дата звернення 10.01.2022).
2. «У 2021 році на Сході України загинули 55 військовослужбовців» Українська Правда. Веб-сайт: URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/10/18/7310822/> (дата звернення: 10.01.2022).
3. Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги. Реакція на важкий стрес та розлади адаптації. посттравматичний стресовий розлад. Затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23.02.2016 № 121. URL: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2016_121_ukpmd_ptsr.pdf (дата звернення: 10.01.2022).
4. «Науково-практична конференція з питань соціальної адаптації військовослужбовців» УКРІНФОРМ. Веб-сайт. URL: <http://dsvv.gov.ua/pres-tsentr/naukovo-praktychna-konferentsiya-z-pytan-sotsialnoji-adaptatsiji-vijskovosluzhbovtziv.html> (дата звернення: 10.01.2022).
5. Алещенко В. І. Євроатлантичні стандарти. *Військо України*. 2006. № 9. С. 6–9.
6. Гусак О. Г. Світовий досвід вироблення державної політики щодо формування міжпрофесійної мобільності військовослужбовців. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/5/04.pdf> (дата звернення: 12.01.2022).
7. Кондрюкова В. В. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас: навч.-метод. посібн. Київ : Гнозис, 2013. 116 с.
8. Красильщиков А. Л. Соціальна адаптація звільнених у запас військовослужбовців (проблеми та досвід їх вирішення в Україні та зарубіжних країнах). *Демографія та соціальна економіка*. 2005. № 2. С. 117–125.
9. Проблеми професійної та соціальної адаптації офіцерів, звільнених з військової служби у зв'язку зі скороченням Збройних Сил України: аналіт. звіт за результатами соціолог. дослідж. Київ, 2004. 86 с.
10. Осьодло В.І., Хміляр О. Ф. Психологічна допомога військовослужбовцям: досвід армію Ізраїлю. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи*: мат. Всеукр. наук.-практ. конф. з між нар. участю. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2016. С. 63–65.
11. Концепція Державної цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню, та осіб, звільнених з військової служби, на період до 2017 року. розп КМУ від 18 грудня 2013 р. № 1068-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/246973104> (дата звернення: 10.01.2022 р.).
12. Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей. Закон України від від 15.06.2004 № 1763-IV (Редакція від 23.04.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1763-15#Text> (дата звернення: 10.01.2022 р.).
13. Порядок проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ у Донецькій та Луганській областях, членів їх сімей та членів сімей загиблих (померлих) таких осіб. Затв. пост. КМУ від від 27.12. 2017 р. № 1057 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2021 р. № 1129). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.01.2022 р.).

14. Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації. Міжвідомчий постійний комітет. Київ: Унів. вид-во Пульсари, 2017. 216 с.
15. Л. Царенко та ін. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навч. посібн. Том 2. Київ, 2018. 240 с.
16. Кучеренко С.М, Хоменко Н.М Організаційні особливості соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, до умов мирного життя. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2017. Вип. 21. С. 66–74.
17. Кривошей В.М. Формування та реалізація державної політики у сфері соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій. дис. ... канд. наук з держ управл.: 25.00.02 / інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України. Київ, 2020. 272 с.
18. Положення про Міністерство у справах ветеранів України. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1175 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2020 р. № 276). URL: <https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/polozhennay-pro-ministerstvo-u-spravah-veteraniv-ukrainy> (дата звернення: 10.01.2022 р.).

REFERENCES

1. «Naukovo-praktychna konferentsiia z pytan sotsialnoi adaptatsii viiskovosluzhbovtziv» UKRINFORM. Veb-sait. (2022). URL: <http://dsvv.gov.ua/pres-tsentr/naukovo-praktychna-konferentsiya-z-pytan-sotsialnoji-adaptatsiji-vijskovosluzhbovtziv.html> [in Ukrainian].
2. «U 2021 rotsi na Skhodi Ukrainy zahynuly 55 viiskovosluzhbovtziv» Ukrainska Pravda. (2022). Veb-sait: URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/10/18/7310822/> [in Ukrainian].
3. Unifikovanyi klinichni protokol pervynnoi, vtorynnoi (spetsializovanoi) ta tretynnoi (vysokospetsializovanoi) medychnoi dopomohy. Reaktsiia na vazhkyi stres ta rozlady adaptatsii. posttravmatychnyi stresovyi rozlad. Zatv. nakazom Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy vid 23.02.2016 № 121. (2022). URL: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2016_121_ykpm_d_ptsr.pdf [in Ukrainian].
4. «V Ukraini nalichuetsia ponad 460 tysiach uchasnykiv boiovykh dii» ARMIIAINFORM. Veb-sait. (2022). URL: <https://armyinform.com.ua/2020/09/17/v-ukrayini-nalichuyetsya-ponad-460-tysyach-uchasnykiv-bojovykh-dii/> [in Ukrainian].
5. Aleshchenko, V.I. (2006). Yevroatlantychni standarty. *Viisko Ukrainy*, 9. 6–9 [in Ukrainian].
6. Husak, O.H. Svitovi dosvid vyroblennia derzhavnoi polityky shchodo formuvannia mizhprofesiinoi mobilnosti viiskovosluzhbovtziv. (2022). URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/5/04.pdf> [in Ukrainian].
7. Kondriukova, V.V. (2013). Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia viiskovosluzhbovtziv sylovykh struktur, zvilnennykh u zapas: navch.-metod. posibn. Kyiv: Hnozis [in Ukrainian].
8. Krasylshchikov, A.L. (2005). Sotsialna adaptatsiia zvilnennykh u zapas viiskovosluzhbovtziv (problemy ta dosvid yikh vyrishennia v Ukraini ta zarubizhnykh krainakh). *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 2, 117–125 [in Ukrainian].
9. Problemy profesiinoi ta sotsialnoi adaptatsii ofitseriv, zvilnennykh z viiskovoi sluzhby u zviazku zi skorochenniam Zbroinykh Syl Ukrainy: analit. zvit za rezultatamy sotsioloh. doslidzh. (2004). Kyiv [in Ukrainian].
10. Osodlo, V.I., Khmiliar, O.F. (2016). Psykholohichna dopomoha viiskovosluzhbovtziv: dosvid armiiu Izrailiu. *Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy: mat. Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizh nar. uchastiu*. Kyiv: KNU im. Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
11. Kontsepsiia Derzhavnoi tsilovoi prohramy sotsialnoi i profesiinoi adaptatsii viiskovosluzhbovtziv, yaki pidliahaiut zvilnenniu, ta osib, zvilnennykh z viiskovoi sluzhby, na

- period do 2017 roku. rozp KМУ vid 18 hrudnia 2013 r. № 1068-r. (2013). URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/246973104> [in Ukrainian].
12. Pro derzhavni harantii sotsialnoho zakhystu viiskovosluzhbovtziv, yaki zvilniaiutsia iz sluzhby u zviazku z reformuvanniam Zbroinykh Syl Ukrainy, ta chleniv yikhnikh simei. (2021). Zakon Ukrainy vid vid 15.06.2004 № 1763-IV (Redaktsiia vid 23.04.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1763-15#Text> [in Ukrainian].
13. Poriadok provedennia psykholohichnoi rehabilitatsii postrazhdalikh uchashnykiv Revoliutsii Hidnosti, uchashnykiv antyterrorystychnoi operatsii ta osib, yaki zdiisniuvaly zakhody iz zabezpechennia natsionalnoi bezpeky i oborony, vidsichi i strymuvannia zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh, chleniv yikh simei ta chleniv simei zahyblykh (pomerlykh) takykh osib. (2021). Zatv Post KМУ vid vid 27 hrudnia 2017 r. № 1057 (v redaktsii postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 zhovtnia 2021 r. № 1129). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2017-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
14. Kerivnytstvo MPK z psykhiichnoho zdorovia ta psykhosotsialnoi pidtrymky v umovakh nadzvychainoi sytuatsii. (2017). Mizhvidomchyi postiinyi komitet. Kyiv: Univ. vyd-vo Pulsary [in Ukrainian].
15. Tsarenko, L. (2018). Osnovy rehabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy. navch. posibn. Vol. 2. Kyiv [in Ukrainian].
16. Kucherenko, S.M, Khomenko, N.M (2017). Orhanizatsiini osoblyvosti sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii viiskovosluzhbovtziv, yaki braly uchast u boiovykh diiakh, do umov myrnoho zhyttia. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*, 21, 66–74 [in Ukrainian].
17. Kryvoshei, V.M. (2020). Formuvannia ta realizatsiia derzhavnoi polityky u sferi sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii uchashnykiv boiovykh dii. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Polozhennia pro Ministerstvo u spravakh veteraniv Ukrainy. Zatv. postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 hrudnia 2018 r. № 1175 (v redaktsii postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15 kvitnia 2020 r. № 276). (2020). URL: <https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/polozhennay-pro-ministerstvo-u-spravah-veteraniv-ukrainy> [in Ukrainian].

Бібліографічний опис для цитування:

Андрущенко В. І. Соціально-психологічна адаптація учасників бойових дій. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 6–16.

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258308

УДК 159.9:37.015.3

Ольга Анатоліївна Гульбс,
доктор психологічних наук,
професор кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
м. Умань, Україна
ORCID: 0000-0002-5300-8570
1960.09.05m@gmail.com

Ігор Валерійович Лантух,
доктор психологічних наук,
доцент кафедри економічної
теорії та права,
Харківський національний
Університет ім. В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-0891-2704
ihor.lantukh@karazin.ua

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВИКЛАДАЧА

У статті розглядається проблема дослідження розвитку свідомості особистості викладача закладів вищої освіти, оскільки свідомість є одним із фундаментальних понять у системі психологічних понять. Присвячується увага умовам функціонування і розвитку свідомості особистості викладача та відзначається, що свідомість є фундаментальним поняттям особистості викладача і має велике значення у розвитку його діяльності. Доведено, що самосвідомість особистості визначає рівень самоорганізації викладача, принципи його поведінкової саморегуляції, самопобудови і самоствердження.

Ключові слова: особистість викладача, свідомість, самосвідомість, теоретична структура свідомості, характеристика свідомості та самосвідомості особистості викладача, розвиток свідомості та самосвідомості особистості викладача.

Olga Gulbs,
PhD of Psychological,
Professor of Psychology chair,
Pavlo Tychna Uman State
Pedagogical University
Uman, Ukraine
ORCID: 0000-0002-5300-8570
1960.09.05m@gmail.com

Igor Lantukh,
PhD of Psychological,
associate professor of Economic
Theory and Law,
V.N. Karazin Kharkiv
National University
ORCID: 0000-0002-0891-2704
ihor.lantukh@karazin.ua

THE PROBLEM OF THE DEVELOPMENT OF CONSCIOUSNESS AND SELF-CONSCIOUSNESS OF THE TEACHER'S PERSONALITY

The article considers the problem of studying the development of consciousness of a teacher of higher education institutions, because consciousness, in general, is not only fundamental but also a limiting concept in the system of psychological concepts. The process of development of consciousness of high school teachers who directly form the personality of future specialists as leaders of any society is clarified. The theoretical structure of consciousness is studied, which includes such components as cognitive, reflexive, value-semantic, orientational, which are in close interaction and give the individual a holistic reflection of objective reality and affect the socio-psychological level of its development. These components function in the mind as a whole. Therefore, the authors consider the content of the consciousness of the teacher's personality as a specific form of subjective reflection of objective reality, in which he is included and which affects his actions and states. The authors emphasize that in this aspect we should pay attention to such key functions of consciousness as reflective, generative (creative, creative), regulatory and evaluative, reflective, spiritual, and socio-cultural.

Attention is paid to self-consciousness as a special form of consciousness that reflects the level of development of consciousness. It is proved that self-awareness determines the level of self-organization of the individual, the principles of his behavioral self-regulation, self-construction, and self-affirmation. The authors determine the conditions for the functioning and development of teachers' consciousness and their self-consciousness. This is because the activities of higher education teachers have a high level of social significance, as society assigns him two important and interrelated tasks: preservation and enhancement of cultural heritage of society; socialization of the individual at the stage of its professional formation.

Keywords: *teacher's personality, consciousness, self-consciousness, the theoretical structure of consciousness, characteristics of teacher's consciousness and self-consciousness, development of teacher's consciousness and self-consciousness.*

Проблема дослідження свідомості є однією з центральних, а разом з тим дискусійних через свою складність, оскільки свідомість є одним із фундаментальних понять у системі психологічних понять. Упродовж тривалого часу вона залишається однією з актуальних і значущих у вирішенні філософських, психологічних, фізіологічних, соціологічних проблем осмислення специфіки, умов функціонування й можливостей розвитку. З огляду на сучасні знання в умовах сьогодення ця проблема набуває нового сенсу.

Існують різні авторські концепції свідомості, між тим поняття свідомості і до цих пір не має чіткого визначення й механізму розуміння. Воно важко піддається теоретизації та об'єктивізації, що породжує певні сумніви у можливості її наукового пізнання, зокрема, засобами психології. Саме це, на думку М. К. Мамардашвілі, зумовлює істотне зниження зусиль академічної психології, спрямованих на вивчення свідомості.

Поняття свідомості має різний зміст залежно від того галузевого тезауруса, до якого воно належить. У філософії свідомість трактується як граничне поняття філософії як такої [19]. В інших наукових галузях свідомість розглядається як форма відображення об'єктивної дійсності. Поняття свідомості при цьому є конгруентним до імпліцитної картини світу суб'єкта, з образом світу цього суб'єкта.

Ю. М. Швалб [23] при аналізі філософських підходів до розуміння дефініції свідомості зазначає, що воно близьке до визначення через ставлення до матерії у 3 площинах: у ставленні до суспільства (свідомість є продуктом суспільно-історичного розвитку), відносно мозку (вона є функціональною властивістю мозку) і відносно об'єкта (свідомість представляє собою ідеальне відображення дійсності), і стверджує, що свідомість є функцією власне не мозку, а людини, що взята в цілому, тобто в єдності її природної та соціальної сутностей.

У радянській психології одним із перших розгорнуту концепцію свідомості розробив Л. С. Виготський, який визнав свідомість як істинний предмет психології. Надалі він визначив структуру свідомості через значення та смисл, а також проблематику мислення та мовлення як центральну. Л. С. Виготський виокремив дві основні характеристики свідомості – цілісність і системність: «Свідомість розвивається як ціле, змінюючи з

кожним новим етапом свою внутрішню будову і зв'язок частин, а не як сума часткових змін, що відбуваються в розвитку кожної окремої функції» [8].

Вагомий внесок у вивчення проблеми свідомості здійснив О. М. Леонт'єв. Установивши соціальний генезис індивідуальної свідомості, науковець відзначав, що свідомість повинна бути осмислена не лише як знання, але і як ставлення, і як спрямованість. Дослідником свідомість визначається як специфічно людська форма суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, як картина світу, що відкриває суб'єкт, в яку включається він сам, його дії та стани [11].

Основні положення теорії свідомості було сформульовано С. Л. Рубінштейном. Дослідник звернув увагу на поєднання у свідомості двох її сторін – знання та переживання, вважаючи, що свідомість – це усвідомлення об'єкта, що знаходиться поза ним, який у процесі цього усвідомлення трансформується та виступає у вигляді відчуття, думки. Автор виділив три структурні елементи свідомості: пізнання, споглядання, дія. Свідомість для нього – це «не тільки відображення, але і ставлення, не тільки пізнання, але й оцінювання» [16, с. 150].

Намагаючись визначити природу людської свідомості, О. Р. Лурія розглядав її як вищу психічну функцію, яка дає людині можливість оперувати не тільки в наочному, а й у внутрішньому плані, глибше проникаючи до сутності речей та їхніх відношень, він також відзначав провідну роль мови у формуванні свідомості людини [13, с. 98].

На думку В. М. М'ясищева свідомість є вищим ступенем розвитку психіки і являє собою «єдність відображення людиною дійсності та її ставлення до цієї дійсності» [14, с. 129]. Б. Г. Анан'єв [3] вказував на зв'язок індивідуальної свідомості із суспільною. Б. Ф. Ломов [12] вважав, що свідомість формується, розвивається та виявляється у діяльності, яка є соціальною за своєю природою. Психічні явища виникають у процесі взаємодії суб'єкта з об'єктивним світом. Свідомість породжується й формується як психологічний механізм залучення індивідуального буття до життя суспільства й разом із тим суспільного буття до життя індивіда.

Нашу увагу привернули деякі зарубіжні концепції свідомості. Зокрема, К. Шнайдер пропонує своє, надто радикальне і багато в чому спірне, вирішення питання про специфіку свідомості [26]. Науковець вважає, що свідомість можна визначати у формах процесу сприйняття, оскільки він пов'язаний зі знанням людини про те, що вона сприймає. Враховуючи погляди Г. Лінке [25] щодо свідомості як функціональної сутності, С. Саймонтон висловлює парадоксальну думку, що свідомості як постійного феномена взагалі не існує, а існує кожного разу окремий досвід, певна трансформація дійсності, певний момент ситуації [27].

Своєрідним є розуміння свідомості К. Шнайдера та Р. Мей, які ототожнюють її зі знаннями. Під свідомістю, зазначають автори, «ми розуміємо знання про події або стимули оточуючого середовища, а також знання про когнітивні явища, такі як пам'ять, мислення і тілесні відчуття» [26]. Р. Стернберг визначає чотири положення, що характеризують свідомість: по-перше, це процес, по-друге, свідомість відзначається суб'єктивним усвідомленням ходу часу, по-третє, їй притаманна реальність, яку вона відображує, і, нарешті, свідомість пов'язана з мовою [28, с. 109].

Мета статті – з'ясувати процес розвитку свідомості та самосвідомості особистості викладача вищої школи, який безпосередньо формує особистісні якості майбутніх фахівців, як керманічів будь-якого суспільства.

Для того, щоб наблизитися до розуміння того, що являє собою свідомість особистості як психологічний феномен, проаналізуємо деякі існуючі визначення свідомості, її функції. Згідно з визначенням психологічного словника, свідомість – це вищий рівень психічного відображення та саморегуляції, який властивий лише людині, як суспільно-

історичній істоті. Це свідчить про те, що свідомість є вищим етапом розвитку психіки, її властиві якості, що характерні для психічного відображення: активність, динамічність, сукупність чуттєвих та розумових образів, які безпосередньо виникають у суб'єкта в його «внутрішньому досвіді» та передбачають його практичну діяльність. Виділення у свідомості відображальної функції, внутрішніх переживань та можливостей розвитку самостереження дає особистості можливість пізнання інших психічних явищ, їх рефлексії та самого себе.

Важливими функціями свідомості вважаються інформаційна та орієнтувальне оцінювання явищ дійсності. Оцінювання означає підхід до дійсності з точки зору того, що потрібно людині. Ці якості свідомості сприяють формуванню регулятивно-управлінської функції свідомості, що дозволяє регулювати та управляти поведінкою людини, її діяльністю.

Аналізуючи структуру свідомості, Л. С. Виготський розділяв її системну і смислову будову. Під системною будовою свідомості вчений розумів складну сукупність взаємин окремих функцій між собою, специфічну для кожного вікового ступеня людини. Одиницею аналізу смислової будови свідомості автором було запропоновано значення. Він розглядав значення як засіб усвідомлення. Значення розумілося як певний еквівалент операції, за допомогою якої людина мислить даний предмет. Принцип системності будови свідомості ґрунтується на розумінні свідомості як цілісного явища, окремі функції якого перебувають у численних зв'язках і стосунках. Вирішальну роль у формуванні системи дослідник відводив соціокультурним факторам, які представлені у вигляді знаково-значенневих систем [8].

Дослідження В. П. Зінченко [9] дозволило виділити п'ять функцій свідомості: відображальну, породжувальну (творчу, креативну), регулятивно-оцінну, рефлексивну й духовну. Важливою є рефлексивна здатність, наявність якої є основою для розвитку творчих здібностей, креативності, що особливо необхідні в наукових дослідженнях. Вивчення форм свідомості дозволило виділити дві її основні форми – індивідуальну та суспільну. Суспільна свідомість: політична, моральна, правосвідомість, національна, естетична, релігійна, професійна – допомагає людині усвідомлювати навколишній світ. Поряд з індивідуальною та суспільною свідомістю виділяються такі форми свідомості, як колективна, класова, національна свідомість. Ці терміни характеризують ті спільні риси, які властиві більшості людей, що належать до тієї чи іншої спільноти. О. М. Леонт'єв зазначав, що свідомість не можна розглядати як замкнене буття, свідомість завжди спрямована на який-небудь предмет [11].

В. П. Зінченко описує свідомість як цілісне формування, що містить два основні рівні: нижчий – буттєвий та верхній – рефлексивний. Рефлексивний рівень утворює значення і смисл. Буттєвий рівень – біодинамічна тканина живої дії та чуттєва тканина образу [9]. Ці поняття дослідник уводить для пояснення ефектів чутливості «живого руху» під час його реалізації. Взаємодія біодинамічної тканини дії та чуттєвої тканини образу, їхнє взаємопроникнення забезпечують взаємооборотність простору й часу, і суб'єкт стає здатним розв'язати «смислову задачу» [9]. Ця точка зору В. П. Зінченка є дуже важливою для нас, оскільки що дає можливість зрозуміти і те, як функціонує професійна свідомість.

Ф. Є. Василюк [6] доповнив модель структури свідомості О. М. Леонт'єва і залучив до неї предметний зміст образів та слова-знаки [11]. В. Ф. Петренко, досліджуючи індивідуальну свідомість подає її у вигляді багаторівневої системи, що містить як усвідомлювані компоненти, так і такі, що не усвідомлюються [15]. Наукове знання включається в буденну свідомість як готовий і трохи спрощений елемент для засвоєння.

Разом зі зростанням інтелектуальності буденної свідомості відбувається процес ускладнення наукової свідомості.

Розглядаючи характер системної організації наукового та буденного знань, необхідно вказати, що однією з найбільш важливих особливостей наукового знання є його теоретичний характер. Специфіка сучасного наукового знання нерозривно пов'язана з практикою й особливо з професійною діяльністю людини, які не виключають випадковості, і часто буденну та наукову свідомість розділяють за цими ознаками. У буденній свідомості відбувається в основному лише констатація явищ, предметів діяльності людини, а наукове знання досліджує закономірності, відрізняючись високою пояснювальною здібністю.

Зв'язок наукової та буденної свідомості виявляється, у першу чергу, в історичному розвитку наукової свідомості. Наукове знання включається в буденну свідомість як готовий елемент для засвоєння. Взаємозв'язок повсякденно-практичного та емпіричного наукового знання – найбільш очевидний, наочний зріз взаємин буденної та наукової свідомості у зв'язку з тим, що мала теоретичність наукового емпіричного знання в будь-якому випадку зближує його зі знанням буденним [23].

Розрізнення буденної та наукової свідомості в контексті нашої роботи означає, що одна й та сама предметна сфера може утворювати достатньо значущі і стійкі конструкти як у буденній, так і в науковій свідомості. Ю. М. Швалб вважає свідомість такою цілісністю, яка є внутрішньо диференційованою, структурно та композиційно оформленою і може змінюватися, відображаючи світ і одночасно породжуючи його. Науковець розвиває ідею цілепокладаючої свідомості. На його думку, через цілепокладаючу свідомість особистість одержує можливість діяльній організації своїх взаємин зі світом; свідомість існує як протікання трьох взаємопов'язаних процесів: споглядання, мислення та відображення [23].

На думку Н. Ф. Шевченко, центральною ланкою свідомості особистості є її система ціннісних орієнтацій, яка визначає спрямованість діяльності особистості і є основою для вибору цілей і засобів діяльності [24]. Т. М. Титаренко розуміє свідомість як особливий вид мислення, яке оперує не окремими категоріями, а цілими смисловими утвореннями, котрі органічно поєднують у собі раціональне та емоційне тлумачення [18]. В. В. Столін вказує, що свідомості властиве активне й цілеспрямоване ставлення людини до навколишньої дійсності, яке формується у процесі суспільної праці [17, с. 86].

К. О. Абульханова вважає, що свідомість особистості структурно характеризується наявністю: ієрархії цінностей; уявлень; поглядів; переконань; мотивів; які проявляються у вчинках і поведінці моментів раціонального та емоційного [1]. Г. В. Акопов виділяє у структурі свідомості уявлення, поняття, знання, переконання, ціннісні орієнтації, інтерес до проблем, мотиви, стосунки. Автор відзначає, що свідомість містить переконання, ідеали, ціннісні орієнтації, спрямованість, соціальні потреби, мотиви та інтереси, прагнення, соціально орієнтоване мислення, почуття, волю [2].

Для структурного аналізу свідомості необхідно виявити всі її елементи, їхню взаємозумовленість між собою і зв'язок з цілим. Аналізуючи підходи до визначення свідомості та її структури в нашому дослідженні, ми дотримувалися поглядів О. Ф. Бондаренка щодо структури свідомості як вищої форми психічного відображення. По-перше, це сукупність знань про навколишній світ, отже, у структуру свідомості входять пізнавальні психічні процеси, за допомогою яких відбувається пізнання світу. По-друге, свідомість включає самопізнання, самооцінку, самовідношення, тобто ієрархію оцінних ставлень до себе й інших. По-третє, свідомість включає цілеутворення й ціннісний компонент життєдіяльності, тобто цілі, мотиви й сенси здійснення діяльності. По-четверте, свідомість включає базисне орієнтування в місці і часі. Усі ці чотири

компоненти свідомості формують її цілісну структуру: пізнавальну, рефлексію, ціннісно-смыслову й орієнтування [4].

На рис. 1 подано загальні структурні компоненти свідомості. Когнітивний компонент є фундаментом, на якому ґрунтується світогляд людини з її переконаннями, ціннісними орієнтаціями, інтересами.

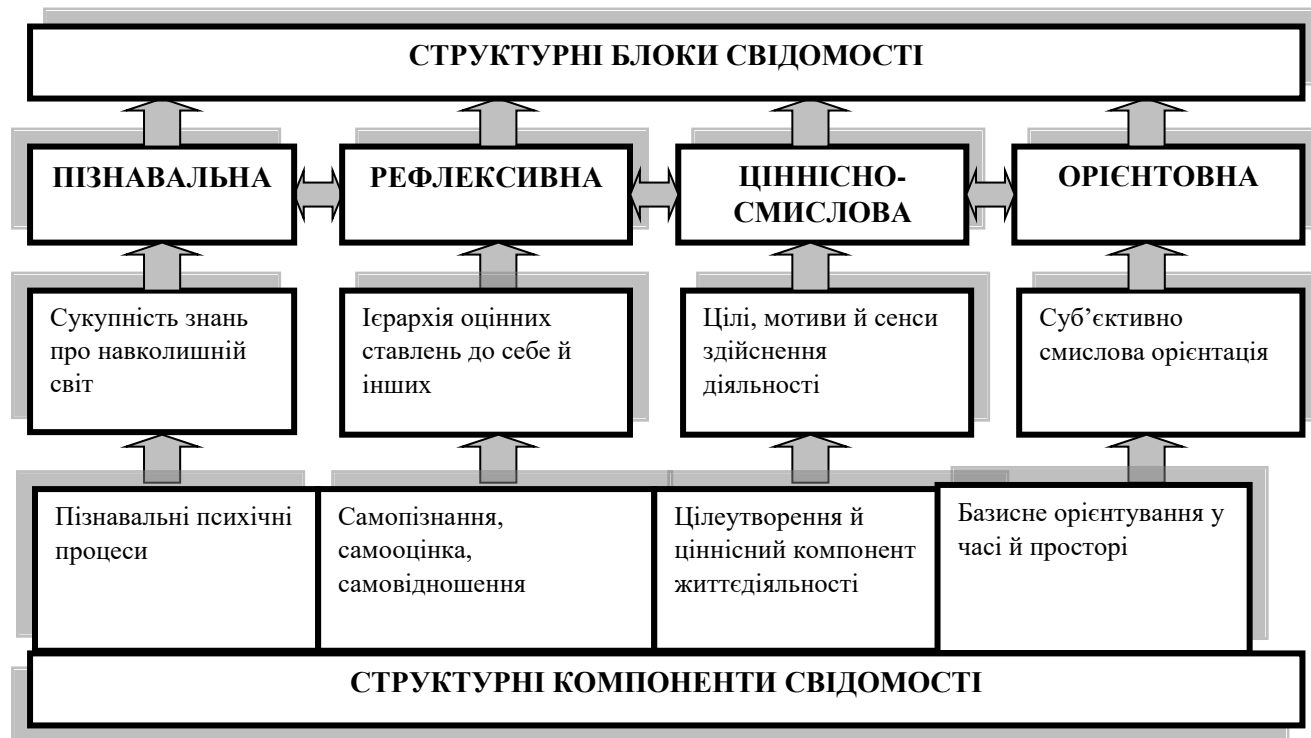

Рис. 1. Теоретична структура свідомості

Розглядаючи людину як небайдужу до оточуючих, ряд дослідників звернули увагу на моральні цінності, які дають людині установку реалізації духовної культури. Поєднання цінностей і ідеалів є основою та фундаментом для формування особистості у суспільстві.

С. Л. Рубінштейн [16] першим вказав на взаємозв'язок мотивів та характерологічних властивостей індивіда у своїй концепції кільцевої залежності між психічними властивостями особистості та її діяльністю. Відповідно до даної концепції у діяльності особистості (праця, навчання) її психічні властивості «не тільки виявляються, але й формуються». Автор вважає, що за «кільцевою» залежністю між характером і поведінкою розкривається така ж залежність між характерологічними властивостями і свідомістю, зокрема, таким її компонентом, як мотив. Саме через мотив і у мотиві відкриваються шляхи для дійсного активного формування характеру.

Емоційний компонент свідомості є своєрідною внутрішньою мірою сприйнятливості особистості, виявлення її здатності переживати глибоке задоволення у зв'язку з поведінкою, в якій реалізуються норма або переживання незадоволення, обурення, коли ці норми порушуються.

У структурі свідомості «емоційний компонент несе на собі основне психологічне навантаження тому, що в ньому виявлена сутність суб'єктивного ставлення особистості до норм та вимог, емоційно-чуттєве відображення еволюційно передуює когнітивно-абстрактному» [5, с. 21]. Усі структурні компоненти свідомості функціонують як єдине ціле: когнітивний компонент органічно пов'язаний з мотиваційним, поведінковим та емоційним компонентами.

Відомо, що самосвідомість є особливою формою свідомості. Вона відображає рівень розвитку свідомості та її спрямованість, а тому самосвідомість слід розглядати як невід'ємний структурний компонент особистості.

Дослідження самосвідомості особистості (Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, Дж. Келлі, І. С. Кон, К. Роджерс, В. М. Соколов, В. В. Столін, П. Р. Чамата, К. Шнайдер та ін.) дають підставу розглядати її як важливий структурний компонент особистості. І. С. Кон спробував виробити синтез філософських, соціально-психологічних, історико-культурних аспектів проблеми самосвідомості. Він дав наступне визначення самосвідомості: «Сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкта діяльності, називається самосвідомість» [10, с. 103]. Уявлення індивіда про самого себе складається в уявний образ «Я». Розвиваючи цю думку, дослідник стверджує, що «самосвідомість – усвідомлення себе як деякої стійкої, більш-менш певної одиниці, яка зберігається незалежно від змінних ситуацій (усвідомлення своєї ідентичності)» [7, с. 97].

У дослідженнях О. С. Цокур самосвідомість визначається як «вище вираження свідомості у людини як члена суспільства, спрямоване на саму себе» [20, с. 57]. І. І. Чеснокова, виділяючи психологічний аспект самосвідомості, вказує на те, що він передбачає, перш за все, розкриття «специфіки свідомості і самосвідомості як особливих феноменів особистості, їх здатності регулювати і саморегулювати поведінку і діяльність особистості на різних рівнях її розвитку». Самосвідомість, стверджує автор – це «ставлення особистості до усвідомлених сторін її внутрішнього світу» [22, с. 36–48].

У витоків вивчення проблеми самосвідомості стояв П. Р. Чамата [21]. Самосвідомість дослідник визначав як усвідомлення людиною себе самої та свого ставлення до зовнішнього світу, ставлення до інших людей. Механізми саморегуляції вивчаються ним як вияв внутрішньої самоактивності особистості.

П. Р. Чамата, вивчаючи структуру самосвідомості, звернув увагу на такі аспекти психологічної діяльності людини як пізнавальна, мотиваційна, емоційно-вольова. Автор стверджує, що на розвиток самосвідомості впливають саморегуляція, самоконтроль самооцінка самодисципліна, самоповага, самоаналіз, самозадоволення та інші.

Більшість дослідників єдині в тому, що самосвідомість визначає рівень самоорганізації індивіда, принципи його поведінкової саморегуляції, самопобудови і самоствердження. Безумовно, основна складність у вирішенні питань, пов'язаних із самосвідомістю особистості, полягає в тому, що у людини безліч власного «Я», які об'єднуються в уявний образ «Я». Структуру образу «Я» становлять такі компоненти, як Я-минуле, Я-майбутнє, Я-реальне, Я-ідеальне, Я-очима інших.

Окрім образу «Я», у структурі самосвідомості можна виділити наступні компоненти: цінності, ідеали, рівень вимог, уявлення про способи самооцінювання. Виходячи з того, що названі компоненти є особистісними утвореннями, можна стверджувати, що проблема формування самосвідомості набуває особливого значення при включенні людини у професійно-трудова діяльність. А самосвідомість особистості професіонала, особистісні утворення є ядром свідомої регуляції його поведінки і діяльності.

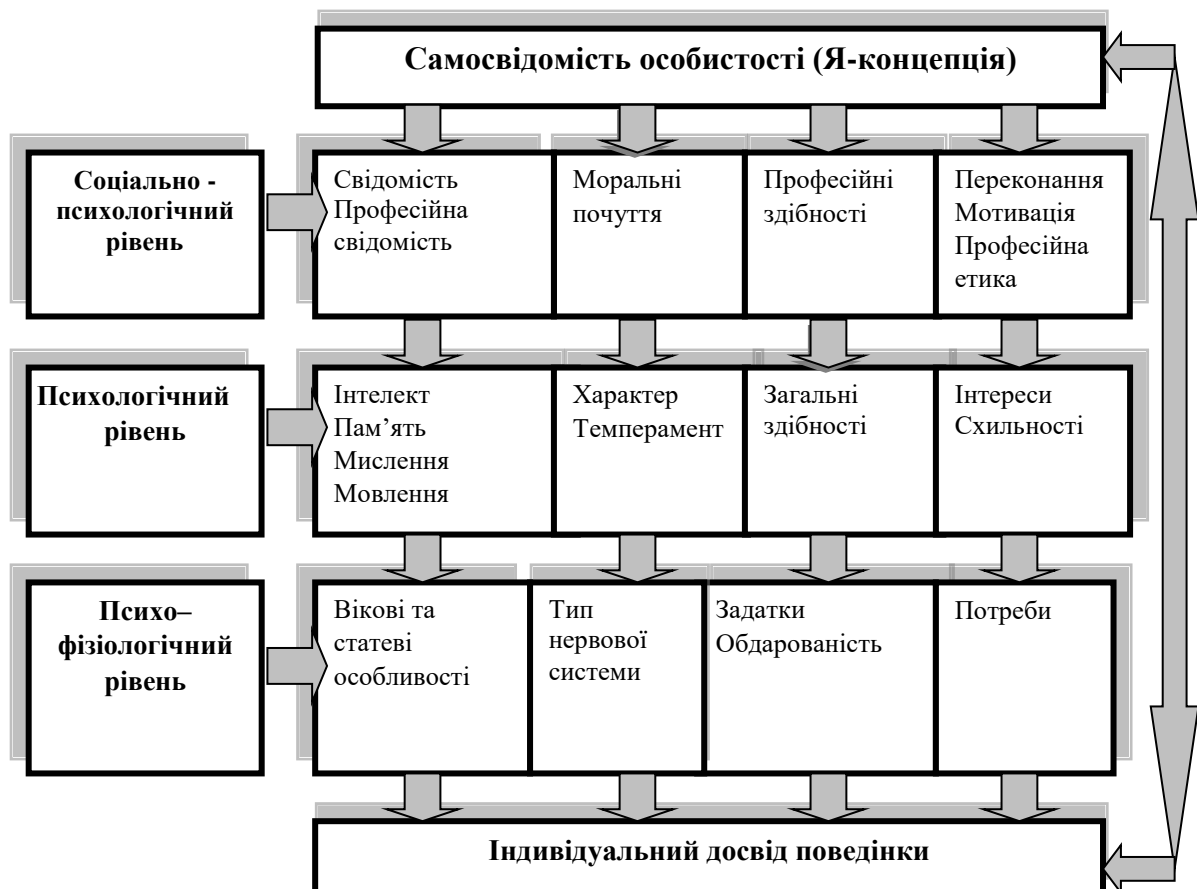
Підвищення ролі «людського чинника» в сучасних соціально-економічних умовах сприяло акцентуванню уваги дослідників на питаннях самосвідомості. Цим обумовлена поява ряду наукових психологічних досліджень, пов'язаних з різними аспектами проблеми самосвідомості (Б. Ф. Ломов [12], В. Ф. Петренко [15], В. В. Столін [17]). Результати наукових досліджень дозволяють дійти висновку, що при відповідному рівні розвитку самосвідомості діяльність людини буде продуктивнішою, а це, у свою чергу, сприятиме вищому зростанню і формуванню позитивної особистісної Я-концепції.

Інтегральним утворенням фахівця є, перш за все, процес його самосвідомості, за допомогою якої він пізнає себе і ставиться до себе як до суб'єкта праці й конкретної діяльності, особистості та індивідуальності.

Самореалізація розглядається як здійснення індивідуальних і особистісних можливостей «Я» за допомогою власних зусиль, а також співпраці з іншими людьми. Самореалізація відіграє найважливішу роль протягом усього життєвого шляху особистості, визначаючи його в цілому. Умовою успішної самореалізації є динамічна функціональна єдність, де реальний образ світу й образ «Я» врівноважуються через адекватну самооцінку.

Ці теоретичні підстави дозволяють представити відповідну схему багаторівневої психологічної організації особистості, в якій свідомість належать до вищого соціально-психологічного рівня розвитку особистості і посідають певне місце в ієрархічній структурі індивідуальності (рис. 2).

Самооцінка певною мірою обумовлює визначення соціальної адаптації особистості, є регулювальником поведінки і діяльності. Формування адекватної самооцінки можливе на основі самопізнання. Здатність до самопізнання реалізується за допомогою сприйняття й осмислення своєї поведінки, дій, переживань, результатів діяльності. У самопізнанні співвідносяться мотиви і вчинки, одні бажання та прагнення з іншими. У результаті особистість самовизначається, виділяє для себе найбільш значущі потреби, відкриває своє «Я». Самопізнання виконує «регулюючу функцію, пов'язану з самовдосконаленням й пошуком сенсу життя» [3, с.116].

Рис. 2. Багаторівнева психологічна організація особистості (за Б. Г. Ананьєвим, Б. Ф. Ломовим)

Діяльність викладача вищої школи має високий рівень соціальної значущості, оскільки суспільство покладає на нього два важливі та взаємопов'язані завдання:

збереження і примноження культурної спадщини суспільства; соціалізація особистості на етапі її професійного формування.

Таким чином, розглянувши теоретичні підходи до проблеми свідомості особистості, запропонувавши власне бачення суті цього поняття можна зробити висновок, що це складна багатокомпонентна характеристика особистості. На нашу думку, розглянути свідомість викладача вищої школи можливо лише на основі розкриття її змісту, структури та дефініцій. Це обумовлює глибше вивчення свідомості викладача в діяльності.

Найважливішими компонентами у структурі свідомості вітчизняні вчені виділяють: пізнавальний, ціннісно-смысловий, рефлексивний та орієнтований компоненти, які знаходяться у тісній взаємодії і дають особистості цілісне відображення об'єктивної дійсності і впливають на соціально-психологічний рівень розвитку його особистості. Отже, ми можемо подати зміст свідомості особистості викладача, як специфічну форму суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, в яку включається він сам і що впливає на його дії і стани. В цьому аспекті слід приділити увагу таким ключовим функціям свідомості як відображальна, породжувальна (творча, креативна), регулятивно-оцінна, рефлексивна, духовна та соціокультурна.

Важливішим структурним компонентом особистості викладача є його самосвідомість, яка допомагає йому усвідомлювати себе як суб'єкта діяльності. Уявлення викладача про самого себе складає образ «Я», структуру якого становлять компоненти: «Я – реальне», «Я – ідеальне», «Я – минуле» та інші.

Самосвідомість, як складне психологічне утворення, є нерозривною єдністю когнітивного, емоційного та регулятивного компонентів. Внутрішній і зовнішній світ відображаються в свідомості особистості, яка містить дві складові: одна з яких спрямована на зовні, а інша відображає внутрішню сутність самої особистості на споглядання себе, свого духовного світу [17]. В. М. Мясіщев виділяє у відносинах особистості «емоційну», «оцінну» і «поведінкову» сторони. У його трактуванні, емоційний компонент сприяє формуванню емоційного ставлення особистості до усього, що її оточує, у т. ч. і самої себе. Оцінний компонент сприяє сприйняттю й оцінці об'єктів середовища, людей і самого себе. Поведінковий компонент сприяє здійсненню вибору стратегій і тактик поведінки особистості стосовно значущим (цінним) для неї об'єктів середовища, людей і самого себе [14].

Таким чином, аналіз теоретичних підходів до проблеми свідомості показав, що це складна, багатокомпонентна характеристика особистості. У дослідженні визначені підходи до розуміння проблеми розвитку свідомості особистості викладача, обґрунтовані дефініція, зміст, структура її, розроблена теоретична модель структури свідомості та обґрунтована багаторівнева психологічна організація особистості. Доведено, що самосвідомість особистості викладача визначає рівень самоорганізації його, принципи поведінкової саморегуляції, самопобудови і самоствердження. Перспективами подальшого дослідження є розробка програми розвитку свідомості та самосвідомості особистості викладача та шляхи їх реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К. А. Психологія та свідомість особистості. Проблеми методології, теорії та дослідження реальної особистості. В.: НВО МОДЕК, 1999. 216 с.
2. Акопов Г. В. Проблеми свідомості в психології: навч. допомога. М.: Вид-во МПСІ; В.: Вид-во НВО МОДЕК, 2004. 232 с.
3. Ананьєв Б. Г. Вибрані психологічні праці: у 2 т. М.: Педагогіка, 2000.

4. Бондаренко О. Ф. Основи психології. Підручник для студентів гуманітарних вишів. Київ: Освіта України, 2009. 328 с.
5. Бучек Л. І. Аналіз емоційної стійкості як прояву особливостей саморегуляції особистості: дис... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 1993. 111 с.
6. Василюк Ф. Є. Психологія переживання. М.: МДУ, 1984. 196 с.
7. Вачков І. В. Введення у тренінгові технології. Психологічне супроводження вибору професії. М.: Вісь-89, 1998. 224 с.
8. Виготський Л. С. Психологія розвитку людини. М.: Вид-во Сенс; Ексмо, 2005. 136 с.
9. Зінченко В. П. Психологічні засади педагогіки. М.: Гардаріки, 2003. 275 с.
10. Кон І. С. У пошуках себе: особистість та її самосвідомість. М.: Політвидав, 1984. 335 с.
11. Леонтьєв О. М. Діяльність. Свідомість. Особистість. М.: Сенс; Видавничий центр «Академія», 2004. 352 с.
12. Ломов Б. Ф. Методологічні та теоретичні проблеми психології. М.: Наука, 1999. 350 с.
13. Лурія А. Р. Мова та свідомість. Р.: Фенікс, 1998. 416 с.
14. Мясищев В. М. Свідомість як єдність відображення дійсності та ставлення до неї людини. Проблеми свідомості. Психологія свідомості: хрестоматія / укл. Л. В. Кулікова. СПб., 2001. 480 с.
15. Петренко В. Ф. Багатомірна свідомість: психосемантична парадигма. М.: Новий хронограф. 2010. 238 с.
16. Рубінштейн С. Л. Буття та свідомість. Людина і світ. СПб., 2003. 512 с.
17. Столін В. В. Самосвідомість особистості. М.: МДУ, 1983. 286 с.
18. Титаренко Т. М. Кризове психологічне консультування. Київ: Главник, 2004. 96 с.
19. Філософія. Енциклопедичний словник. М.: Гардаріка, 2005. 1072 с.
20. Цокур О. С. Категорія педагогічної свідомості в теорії та практиці професійної підготовки вчителя: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01; 13.00.04. Южно-Українська держ. ун-т ім. К.Д. Ушинського. 1998. 269 с.
21. Чамат П. Р., Боришевський М. Й. Педагогічний словник / за ред. члена АПН України М. Д. Ярмаченко. Київ, 2001. 485 с.
22. Чеснокова І. І. Проблема самосвідомості у психології. М.: Наука, 1977. 144 с.
23. Швалб Ю. М. Цілюща свідомість (психологічні моделі та дослідження). Київ: Міленіум, 2003. 152 с.
24. Шевченко Н. Ф. Професійна свідомість: специфіка психологічного явища. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. 2005. № 14. С. 98–106.
25. Linke R. D. Some Principles for Application of Performance indicators in Higher Education. *Higher Education Management*. 1992. № 4. P. 194–203.
26. Schneider Kirk J., May Rollo. *The Psychology of Existence: an integrative, clinical perspective*. McGraw Hill, Inc., 1995. 330 p.
27. Simonton C., Simonton S. *Getting Well Again*. Los Angeles, 1978. 268 p.
28. Stenberg R. J. *Metaphor of mind*. N.Y.: Cambridge University Press, 1990. 286 p.

REFERENCES

1. Abulkhanova, K. A. (1999). *Psihologiya i soznanie lichnosti. Problemy metodologii, teorii i issledovaniya realnoy lichnosti*. V.: NPO MODEK [in Russian].
2. Akopov, G. V. (2004). *Problemy soznaniya v psihologii: Ucheb. posobie*. M.: MPSI Publishing House; V.: NPO MODEK Publishing House [in Russian].
3. Ananyev, B. G. (2000). *Izbrannyye psihologicheskie trudy: v 2 t.* M.: Pedagogy [in Russian].

4. Bondarenko, A. F. (2009). *Osnovy psihologii. Uchebnik dlya studentov gumanitarnykh vuzov*. Kyiv: Education of Ukraine [in Russian].
5. Buchek, L. I. (1993). *Anallz emotsiynoyi stiykosti yak proyavu osoblivostey samoregulyatsiyi osobistosti. Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Vasilyuk, F. E. (1984). *Psihologiya perezhivaniya*. M.: Moskva State University [in Russian].
7. Vachkov, I. V. (1998). *Vvedenie v treningovyye tehnologii. Psihologicheskoe soprovozhdenie vyibora professii*. M.: Axis-89 [in Russian].
8. Vygotsky, L. S. (2005). *Psihologiya razvitiya cheloveka*. M.: Izd-vo Smysl; Exmo [in Russian].
9. Zinchenko, V. P. (2003). *Psihologicheskie osnovy pedagogiki*. M.: Gardariki [in Russian].
10. Kon, I. S. (1984). *V poiskah sebya: Lichnost i ee samosoznanie*. M.: Politizdat [in Russian].
11. Leontev, A. N. (2004). *Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost*. M.: Smyisl; Izdatelskiy tsentr «Akademiya» [in Russian].
12. Lomov, B. F. (1999). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii*. M.: Nauka [in Russian].
13. Luriya, A. R. (1998). *Yazyk i soznanie*. Rostov-on-Don: Phoenix [in Russian].
14. Myasishev, V. N. (2001). *Soznanie kak edinstvo otrazheniya deystvitelnosti i otnosheniya k ney cheloveka. Problemy soznaniya. Psihologiya soznaniya: hrestomatiya*. SPb.: Piter [in Russian].
15. Petrenko, V. F. (2010). *Mnogomernoe soznanie: psihosemanticheskaya paradigma*. M.: izd. Novyyi hronograf [in Russian].
16. Rubinshteyn, S. L. (2003). *Bytie i soznanie. Chelovek i mir*. Pb.: Piter [in Russian].
17. Stolin, V. V. (1983). *Samosoznanie lichnosti*. M.: Moskva State University [in Russian].
18. Titarenko, T. M. (2004). *Krizove psihologichne konsultuvannya*. Kiyiv: Glavnik [in Russian].
19. *Filosofiya. Entsiklopedicheskiy slovar*. (2005). M.: Gardarika [in Russian].
20. Tsokur, O. S. (1998). *Kategoriya pedagogicheskogo soznaniya v teorii i praktike professional'noy podgotovki uchitelya. Doctor's thesis* [in Russian].
21. Chamata, P. R., Borishevskiy, M. (2001). *Pedagogichniy slovnik / red. dlysnogo chlena APN Ukrayini M.D. Yarmachenka*. Kyiv [in Ukrainian].
22. Chesnokova, I. I. (1977). *Problema samosoznaniya v psihologii*. M.: Nauka [in Russian].
23. Shvalb, Yu.M. (2003). *Tselepolagayuschee soznanie (psihologicheskie modeli i issledovaniya)*. Kiev: Millenium [in Russian].
24. Shevchenko, N. F. (2005). *Profeslyna svIdomIst : spetsifIka psihologichnogo yavischa Psihologiya. Visnik Harkivskogo natsionalnogo pedagogichnogo universitetu Im. G. S. Skovorodi. Psychology, 14, 98–106*. [in Ukrainian].
25. Linke, R.D. (1992). *Some Principes for Appilication of Performance indicators in Higher Edukation. Higher Edukation Management, 4, 194–203*.
26. Schneider, Kirk J., May, Rollo. (1995). *The Psychology of Existence: an integrative, clinical perspective*. McGrow Hill, Inc.
27. Simonton, C., Simonton, S. (1978). *Getting Well Again*. Los Angeles.
28. Stenberg, R.J. (1990). *Metaphor of mind*. NY: Cambridge University Press.

Бібліографічний опис для цитування:

Гульбс О. А., Лантух І. В. Проблема розвитку свідомості та самосвідомості особистості викладача. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 17–27.

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258312

УДК 159.9:37.015.3

Олександр Володимирович Кобець,
доктор психологічних наук,
професор кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
м. Умань, Україна
ORCID: 0000-0002-9096-6313
kobezalex59@ukr.net

Валерій Васильович Лантух,
доктор історичних наук,
професор кафедри
краєзнавчо-туристичної роботи,
соціальних і гуманітарних наук,
Українська інженерно-педагогічна академія
м. Харків, Україна
ORCID: 0000-3039-1312-1948
lantuhap@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена особливостям розвитку еколого-правовій свідомості особистості та її значенню у сучасних умовах розвитку суспільства. Відмічається, що екологічна свідомість особистості – це найвищий рівень відображення індивідом навколишньої дійсності, навколишнього середовища, що забезпечує гармонійне співіснування та взаємодію людини та природи. Дається визначення еколого-правовій свідомості особистості, як механізму забезпечення екологічного права, який діє винятково на знанні еколого-правових норм, їхнього розуміння, усвідомлення необхідності їх дотримання. Доведено, що еколого-правова свідомість особистості диктує людині правила поведінки у навколишньому природному середовищі й дозволяє подолати еколого-правовий нігілізм у суспільстві, формує процес вироблення й засвоєння суб'єктом певних норм поведінки по відношенню до природи, а правопорядок є тим юридичним результатом, до якого прагне й державна влада, і всі суб'єкти права.

Ключові слова: особистість, екологічна свідомість, структура екологічної свідомості, еколого-правова свідомість, особливості розвитку еколого-правової свідомості.

Alexander Kobets,
PhD of Psychological,
Professor of Psychology chair,
Pavlo Tychyna Uman
State Pedagogical University
Uman, Ukraine
ORCID: 0000-0002-9096-6313
kobezalex59@ukr.net
Valery Lantukh,
PhD of Historical,
Professor of the Department
of Local History and Tourism,
social sciences and humanities,
Ukrainian Engineering

*Pedagogics Academy
Kharkiv, Ukraine
ORCID: 0000-3039-1312-1948
lantuhap@gmail.com*

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL AND LEGAL CONSCIOUSNESS OF PERSONALITY

The article is devoted to the peculiarities of the development of ecological and legal consciousness of the individual and its significance in modern conditions of social development. It is noted that the ecological consciousness of the individual is the highest level of individual reflection of the surrounding reality, the environment, which ensures the harmonious coexistence and interaction of man and nature. It is emphasized that the law in the ecological consciousness can be defined as a set of principles, rules, and norms that guide people in determining their attitude to nature, as well as the forms, methods, and extent of their influence on it. The authors testify that the precepts of environmental law are implemented in an orderly system of environmental relations through decisions, actions, and actions of the subjects of environmental law. The definition of ecological and legal consciousness of the individual as a mechanism for ensuring environmental law, which acts exclusively on knowledge of environmental and legal norms, their understanding, awareness of the need to comply with them. The study emphasizes that the ecological and legal consciousness of the individual is an individual, unique value-semantic system of construction and interpretation of ecological reality, planning of personal behavior, and activities concerning the environment. It is proved that the ecological and legal consciousness of the individual dictates the rules of behavior in the environment and allows to overcome ecological and legal nihilism in society, forming the process of development and assimilation of certain norms of behavior concerning nature, and law and order is the legal result. Which is sought by both state power and all subjects of law. Ecological and legal consciousness is a certain level of personal consciousness, which contains psychological abilities that ensure the inclusion of the individual in the process of regulation and self-regulation of environmental and legal activities, orientation, and self-orientation in the environment.

Keywords: *personality, ecological consciousness, the structure of ecological consciousness, ecological and legal consciousness, features of the development of ecological and legal consciousness.*

Вирішення проблеми розвитку еколого-правової свідомості набуває сьогодні актуального значення саме в рамках психологічних, педагогічних та соціологічних досліджень. Вироблення шляхів забезпечення екологічної стабільності та безпеки знаходиться саме у площині інтеріоризації норм екологічного законодавства кожною людиною через формування еколого-правової культури відповідного світогляду, природоцентричного типу. Саме еколого-правова свідомість уможливорює якісну зміну способу життєдіяльності сучасної людини, перетворюючи її на екологоорієнтовну, наповнюючи її відповідними ціннісними орієнтаціями щодо охорони та збереження природних ресурсів, ефективності їх використання.

Відомо, що збільшення кількості техногенних катастроф, соціально-політична нестабільність держави, зміщення акцентів у бік економічних пріоритетів в умовах збільшення масштабів антропогенного впливу на природу загострюють проблему забезпечення екологічної безпеки суспільства саме через розвиток еколого-правової свідомості особистості, яка вимагає свого ретельного дослідження.

Дослідження проблеми розвитку екологічної свідомості за різними напрямками здійснено багатьма дослідниками. Так, вироблення дефініції поняття «екологічна свідомість» надано у роботах І. В. Кряж, В. Г. Панка, Л. В. Потапчук, В. О. Скребця; проведено структурно-функціональний аналіз екологічної свідомості у роботах Т. Г. Ковальчук, С. Н. Кравченко, О. Ю. Набочук, М. К. Романова; з'ясовані чинники розвитку екологічної свідомості у дослідженнях Е.В. Гурусова, І. О. Євтеєва, С. І. Ясвіна; запропоновано шляхи розвитку такими науковцями, як А. А. Алдашева, В. І. Медведєв, Ю. О. Саунова, Ю.М. Швалб, О. Ю. Хворостова, М. В. Худоянц, В. О. Ясвін; проаналізовано екологічну свідомість як екологоорієнтований світогляд особистості у дослідженнях О. В. Гагаріна, О. В. Іващенко, В. І. Панова.

Визначення структурно-функціональної конструкції екологічної свідомості особистості останнім часом традиційно притаманна науковим дослідженням. Це, насамперед, обумовлено наявністю досить розбіжної кількості тлумачень природи як психологічного феномена, що породжує різне розуміння серед учених її сутності та структури. Так, більшість дослідників (Г. В. Акопов, А. А. Алдашева, В. І. Вернадський, Е. В. Гірусов, І. В. Кряж, В. І. Медведєв, В. І. Панов, В. А. Скребець) пропонують розглядати екологічну свідомість у соціокультурній та психологічній площині, основним результатом якої є формування екологічної культури та екологоорієнтованої діяльності. Також є дослідження, в яких акцентується увага саме на соціально-правовій складовій екологічної свідомості щодо забезпечення екологічної безпеки. Значний внесок у її дослідження здійснили такі вчені як М. М. Бринчук, Д. О. Буркин, І. Л. Вершок, В. І. Данилов-Данільян, Л. В. Рашупкіна, С. В. Солоухіна, Н. О. Шеяфетдинова та ін. Відповідно до цього будуються різні концепції становлення екологічної свідомості особистості.

Буденна екологічна свідомість, на думку І. О. Євтеєва [7], є нездатною знайти шляхи вирішення екологічних проблем, що обумовлено неспроможністю щодо виявлення глибинних причино-наслідкових зв'язків, у той час як екологічна проблематика потребує науково-філософського осмислення. Екологічна свідомість покликана виробити ідеальні форми соціоприродної взаємодії, в яких діяльність людини та розвиток природного середовища будуть співіснувати на гармонійній основі. Побудова й систематизація екологічної свідомості як грані світогляду, здатність екологічної свідомості відповідати на знову виникаючі обставини, пов'язані з екологічними проблемами – необхідна умова перетворення порядку соціального буття в його співпадаючу з навколишнім світом форму. Тому формування екологічної свідомості, її інтегрування в суспільну свідомість стають завданнями всіх культурних пріоритетів, ідеалів, соціальних інститутів, оскільки лише при злитті екологічної свідомості з загальноприйнятими й загальнозрозумілими культурними поглядами й нормами можливе її впровадження як у соціальне-духовне життя суспільства, так і в особисту культуру кожної людини.

За визначенням А. М. Львовичкіної, «екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини у екологічному світі, а також саморегуляція даного відображення». На думку дослідника екологічна свідомість має трикомпонентну структуру: когнітивний; емотивний; конативний (поведінковий) компоненти [13]. Дослідник наголошує на тому, що свідомість як психологічна категорія та як явище людської психіки не може бути за своєю природою «екологічною», «економічною», «політичною» або ще якою-небудь. Але свідомість, як і мислення, може визначатися змістом та спрямованістю домінуючих ставлень людини до дійсності. У такому розумінні сутності екологічної спрямованості саме відносно екологічного змісту психічного відображення дійсності можна говорити про екологічну свідомість.

Екологічна свідомість фахівця, на думку О. В. Гагаріна [5] та Р. О. Турчаєвої [22], слід розуміти як інтегративне утворення особистості, що формується в умовах екологоорієнтованої діяльності, а тому в якості структурних компонентів виділено когнітивний, перцептивно-афективний, емоційно-вольовий, ціннісно-орієнтаційний та мотиваційно-поведінковий, де провідна роль належить екологоорієнтованим цінностям, засвоєння яких розширює обізнаність особистості та збагачує її знаннями про природу, обумовлює стимулювання пізнавального пошуку в освоєнні цього знання, забезпечує розвиток суб'єктивного ставлення до природи через виділення себе з навколишнього природного світу і в той же час усвідомлення себе невід'ємною його частиною. В цьому плані ціннісно-орієнтаційний компонент екологічної свідомості виступає як центральний

і системоутворюючий. На думку дослідників, екологічна свідомість є вищою формою розвитку психіки, що знаходить реальність свого існування у взаємодії людини з середовищем. Становлення такої свідомості відбувається як зміна психіки індивіда, коли його процеси сприйняття, переживання й поведінки функціонально інтегруються в психічні стани, а психічні стани перетворюються у структурні компоненти свідомості.

У контексті екопсихологічної концепції «Я-відношення» В. О. Скребця [21], особливостями екологічної свідомості є уявлення про життєвий шлях людини в системних його проявах як адаптивного процесу, що забезпечує саморегуляцію поведінки та діяльності за умов зміненого довкілля, також виділені філогенетичні та культурно-історичні витоки екологічної свідомості. Основними властивостями екологічної свідомості, на думку дослідника, є: за рівнем рефлексії – експліцитність (розгорнутість уявлень) та імпліцитність (їх згорнутість), а за показником спрямованості – компліцитність (причетність людини до того, що свідомо чи підсвідомо відтворюється). Важливе значення дослідник приділяє категорії «еко-я-відношень», яка є продуктом відтворення власного «Я» по відношенню до навколишнього світу та зовнішнього середовища. Адже саме трансформація усіх складових «еко-я-відношень»: психічні стани, суб'єктивно значущі цінності, соціальний та культурний досвід, стан екології, когнітивні особливості – уможлиблює адаптивну доцільність екологічної свідомості.

На думку І. В. Кряж, наукові уявлення про навколишній світ, місце в ньому людини та гармонізація її взаємин із довкіллям пов'язані з розвитком екологічної свідомості як результату відображення специфічних соціальних екологічних законів існування, визнання суб'єктивного значення наявних стратегій і технологій взаємодії з природним середовищем та формування на цій основі певного способу життя. На думку автора, під екологічною свідомістю традиційно розуміється сукупність екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею. Саме сформований тип екологічної свідомості визначає поведінку людей по відношенню до природи. Екологічна свідомість не виділяється пересічною людиною в специфічну окрему сферу, вона є голографічним віддзеркаленням свідомості загалом і відокремлюється від неї лише у процесі наукового аналізу. Екологічна свідомість у вузькому сенсі як ціннісне ставлення до природи розглядається як різновид свідомості поряд з такими її видами, як економічна, політична, правова, релігійна [11].

Свідомість є ідеальною формою відображення, відтворення, породження дійсності, що не заважає їй бути реальною, об'єктивною, буттєвою, тобто тією, що бере участь у бутті [1, с. 466]. Науковці наділяють свідомість властивостями «живого тіла», розмірність якого близька до космічних розмірностей. В. І. Вернадський визначає, що це «величезне тіло» знаходиться в «пульсуючій рівновазі й породжує нові форми» [3, с. 78].

Наукові уявлення про навколишній світ і гармонізацію взаємин людини з навколишнім середовищем пов'язані з розвитком екологічної свідомості як результату відображення специфічних соціальних екологічних законів існування, визнання суб'єктивного значення наявних стратегій і технологій взаємодії з природним середовищем і формування на цій основі певного способу життя. Саме сформований тип екологічної свідомості, на думку О. Ю. Набочук, визначає поведінку людей по відношенню до природи [14, с. 94]. Екологічна свідомість з точки зору екопсихологічного підходу до розвитку психіки на думку В. І. Панова, постає як системна якість психіки, (процесів, станів і структур свідомості), яка породжується й розвивається у взаємодії людини з навколишнім середовищем (соціальним і природним), що дозволяє індивіду безпосередньо відчувати й пережити єдність з іншими людьми, природою навколишнього світу і своєю власною природою [15].

Слід зазначити, що екологічна свідомість є складною реальністю, яка має свою структуру та рівні, які до кінця ще не визначені й по-різному трактуються дослідниками. Визначення місця й ролі екологічної свідомості в системі взаємопов'язаних і взаємозалежних суспільних явищ служить основою для аналізу її внутрішньої структури, оскільки остання формується не сама по собі, а визначається роллю даного явища в суспільному житті.

Мета статті – з'ясувати процес розвитку еколого-правової свідомості, яка актуалізується сьогоденним буттям особистості.

З огляду на проаналізовані теоретичні підходи щодо сучасних досліджень концепцій змісту та структури екологічної свідомості особистості нами пропонується розглянути структуру екологічної свідомості (рис. 1). При розгляді екологічної свідомості особистості на соціокультурному рівні можливо визначити духовний вимір, який формується упродовж всього життя особистості. Цей вимір обумовлює узгодженість та диференціацію в просторі «між Я – Ти, Я – Інший, це відчуття власної магічної сили, яке можна називати світом або простором, що вимагає заповнення Іншим, відмінним від самого індивіда: іншим Я, іншою реальністю» [14, с. 95].

На думку М. К. Романової, «духовний вимір, що розвивається стає колискою свободи, моральної поведінки, совісті і, на наш погляд, більшою мірою, а ніж інші рівні свідомості, зумовлює розвиток екологічної свідомості особистості. Саме духовний аспект свідомості зумовлює наповнення простору (стосунків) між людиною і природою певним змістом, що ґрунтується на одному з базових почуттів: довіри або недовіри. Якщо характер взаємодії особистості й оточуючого світу базується на недовірливих стосунках, людина протиставляє себе силам і об'єктам природи, боїться їх і тому намагається оволодіти природою. Якщо означена взаємодія зумовлена почуттям довіри, стосунки між людиною, іншими і природою наповнюються гармонією, взаємоповагою, що веде до усвідомлення, відчуття особистістю самої себе як частини великого цілого (планети Земля) та до її конструктивних дій по збереженню природних ресурсів, відновленню рівноваги в системі «людина – природа» [19, с. 271].

Духовний вимір свідомості особистості дозволяє виходити за межі системи «людина – природа», наповнюючи гармонією будь-які стосунки (з самою собою, оточуючими, навколишнім світом). Завдяки цьому особистість може розвинути власну екологічну свідомість до її найвищого рівня, який ми називаємо універсальним рівнем. Наступний вимір буттєвий («буттєво-емпіричний») у соціокультурному просторі складається, за В. П. Зінченком, з «біодинамічної тканини живого руху, предметної дії та чуттєва тканина образу» [8]. У межах екологічної свідомості цей рівень, на думку М. К. Романової [19], зумовлює певну поведінку особистості, що спрямована на природу, формує тактику і стратегію взаємодії людини з навколишнім середовищем. Усе людство і кожен окремий індивід є включеними в циклічні процеси природи і врешті-решт залежні від них. Усі форми життя на Землі мають свою внутрішню цінність, яка не може визначатися через поняття користі для людини. Об'єктивний зв'язок природи й потреб людини знаходить відображення в особистісному внутрішньому світі, забарвлюється ним і набуває певного ступеня значущості. У силу цього практично будь-яке ставлення до природи набуває своєрідного суб'єктивного ставлення [9].

Саме особливості суб'єктивного ставлення особистості до світу природи наповнюють простір взаємозв'язків у системі «людина – природа» певним змістом. На рефлексивному («буттєво-гносеологічний») рівні відтворюється система значень і сенсів взаємодій людини з навколишнім середовищем. Ці процеси, як зазначає М. К. Романова, рідко бувають симетричними, між ними спостерігається недовомовленість або наддомовленість, які спонукають до розвитку свідомості в цілому [19]. Вивченню

рефлексивного й буттєвого вимірів свідомості присвячено дослідження О. М. Леонтєва [12], який розвивав ідею С. Л. Рубінштейна [20] про взаємозв'язок свідомості особистості з її буттям і діяльністю. О. М. Леонтєвим виділено три складові свідомості: чуттєву тканину, значення і смисл [12].

В. П. Зінченко доповнив структуру свідомості біодинамічною тканиною, що служить своєрідним містком, що з'єднує свідомість і поведінку. Однією з рушійних сил розвитку й саморозвитку особистості науковець уважав напругу, що виникає між біодинамічною та чуттєвою тканиною свідомості людини [9]. Роль значення і смислу в екологічній свідомості особистості досить повно висвітлено в дисертаційному дослідженні О. В. Білоусом [2].

Рис. 1. Структура екологічної свідомості особистості

Щодо виокремлення компонентів, які входять до структури екологічної свідомості в соціально-правовому рівні, треба зазначити, що на підґрунті індивідуального та суспільного досвіду у вигляді думок, знань, концепцій екологічна свідомість формує власні цінності, що відображають подвійну сутність людини як суб'єкта, що протиставляє себе природі, так і суб'єкта, який є нерозривною частиною цієї природи.

Екологічна освіта та виховання сприяють формуванню екоцентричного типу світогляду й розглядаються як сукупність знань, уявлень, поглядів, переконань, ідеалів, моральних оцінок відносно навколишнього середовища, природи загалом, які інтегруються в особистісну систему екологічних цінностей, що визначають напрям життя й діяльності особистості. Такому світогляду притаманний непрагматичний характер ставлення до природи [5].

Екологічна свідомість включає в формування поведінки особистості такі властивості, як наполегливість, ініціативність, упевненість у можливості й результативності активних дій або протилежних їм. Вона реалізується через розум, почуття, мотиви, інтереси, позиції, учинки та діяльність [19].

Включення в екологічну свідомість категорії права є джерелом регуляції системи людина-природа, людина-соціальне середовище. Право в екологічній свідомості можна визначити як сукупність принципів, правил і норм, якими керується людина, визначаючи своє ставлення до природи, а також форми, способи й обсяг свого впливу на неї. Приписи екологічного права реалізуються в упорядковану систему екологічних правовідносин за допомогою рішень, учинків і дій суб'єктів екологічного правопорядку. Щоб правопорядок досяг визначеного правом рівня (якості) законності, він повинен формуватися лише правомірними діями і вчинками суб'єктів екологічного правопорядку. Це можливо лише тоді, коли названі суб'єкти самі володіють певним рівнем екологічної правосвідомості. Таким чином, еколого-правова свідомість – це механізм забезпечення екологічного права, який діє винятково на знанні еколого-правових норм, їхнього розуміння, усвідомлення необхідності їх дотримання.

І. Л. Вершок звертає увагу на те, що «процес формування еколого-правової свідомості здійснюється в тісному взаємозв'язку трьох елементів: еколого-правової просвіти, еколого-правової освіти та еколого-правового виховання. Тільки в сукупності ці елементи можуть забезпечити умови формування в індивідів необхідного рівня екологічної правосвідомості та еколого-правової культури» [4, с. 50].

На думку О. В. Пригари [17], актуальність еколого-правової просвіти, освіти та виховання зумовлена наданням економічним інтересам першочергового значення в питаннях суспільного розвитку. Це позначається певним чином також на інтенсивності й екстенсивності у сфері природокористування, супроводжуючись активним впливом людини на навколишнє середовище. Тому важливе значення в питанні охорони навколишнього середовища та раціонального природовикористання має розуміння та практика впровадження альтернативних пріоритетів щодо поєднання екологічних та економічних інтересів. У першу чергу це стосується громадян, які організують та здійснюють господарську діяльність. У той же час слід відзначити, що більшості населення не притаманний високий рівень як обізнаності в питаннях екологічного законодавства, так і прийняття правової відповідальності щодо його порушення. Відсутність здатності надавати адекватну оцінку можливих наслідків втручання у природу, насамперед з позицій гармонізації відносин у системі «суспільство-природа» пояснюється низьким рівнем чи відсутністю еколого-правової культури та еколого-правової свідомості громадян.

Еколого-правова свідомість диктує людині правила поведінки в навколишньому природному середовищі й дозволяє подолати еколого-правовий нігілізм у суспільстві, формує процес вироблення й засвоєння суб'єктом певних норм поведінки по відношенню до природи, а правопорядок є тим юридичним результатом, до якого прагне й державна влада, і всі суб'єкти права.

В. І. Данилов-Данільян підкреслює, що при всіх нескінченних винаходах науково-технічного прогресу (НТП) серед них немає жодного, який дозволив би регулювати

навколишнє середовище на Землі: «Якщо простежити ланцюжок усіх послідовно зроблених дій у будь-якій технології, то природоохоронний ефект, який вона дає, обов'язково виявиться менше екологічного збитку, який вона завдає. Тому головна робота – не з технікою, а із свідомістю людини» [6].

На думку І. В. Кряж, актуальним завданням сучасної науки є вивчення психологічної регуляції поведінки, релевантної проблемам антропогенних змін в екосфері. Автор відмічає, що екологічно релевантна поведінка суб'єкта реалізується в рамках соціально-економічної системи, яка спрямована в цілому на зростання матеріального споживання, яке досягається за рахунок руйнування екологічного оточення. Така поведінка, з одного боку, забезпечує суб'єкту доступ до життєвих ресурсів, але з іншого – включається у процес антропогенного руйнування основи існування людства. І. В. Кряж звертає увагу на те, що екоруйнівна або екозберігаюча спрямованість поведінки визначається внутрішньою позицією, якої дотримується суб'єкт при визначенні завдань життєзабезпечення та екологічної позиції.

Одним з видів екологічної релевантної поведінки, як стверджує автор, є безпосередня взаємодія з природним середовищем, яке розгортається в різних формах: пізнавальній, естетичній, практичній, природоохоронній, прагматичній, споживчій. Відповідно до концепції І. В. Кряж, екозберігаюча чи екопотребнісна взаємодії з природою повинні задаватися екологічною позицією суб'єкта, розкриваючись через співвідношення біосферних та грошово-економічних смислових диспозицій, що зумовлюють актуалізацію тих або інших установок особистості по відношенню до природи [11].

Важливу роль у регулюванні правової поведінки людини в питаннях природокористування і природоохоронної діяльності відіграє розуміння залежностей здоров'я як окремої людини, так і усього людства від стану навколишнього середовища. У контексті цієї проблеми є необхідним розвивати потребу особистості вести здоровий спосіб життя, який є одним з критеріїв ефективності екологічної освіти та виховання.

Як зазначають В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон, «відповідальність в екологічному праві є важливим складовим елементом правового забезпечення раціонального природокористування, відновлення екологічних об'єктів і охорони довкілля, яка, в свою чергу, має на меті покарання винних, припинення й попередження порушень законодавства в галузі природокористування й охорони навколишнього середовища, а також поновлення порушених прав власників природних ресурсів і природокористувачів тощо. Законодавство України встановлює дисциплінарну, адміністративну, цивільну і кримінальну відповідальність за порушення екологічного законодавства» [16, с. 595].

Дисциплінарна відповідальність являє собою різновид юридичної відповідальності, що настає за еколого-правові проступки, що пов'язані з неналежним виконанням службових обов'язків посадової особи. Законодавство України не встановлює конкретного переліку дисциплінарних проступків у галузі екології, за які настає дисциплінарна відповідальність. Видами дисциплінарних стягнень згідно ст. 147 Кодексу законів про працю України, є догана і звільнення [10].

У сфері екологічного права дисциплінарна відповідальність настає за екологічні правопорушення, вчинені працівником у процесі виконання ним службових обов'язків, встановлених правилами, статутами, положеннями, правилами внутрішнього трудового розпорядку. Така відповідальність може бути застосована до правопорушника лише адміністрацією підприємства або керівництвом фірми, крім керівників структурних підрозділів і головних спеціалістів, які не належать до адміністрації. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2012 року № 666 затверджено «Порядок проведення службового розслідування стосовно державних службовців» у разі:

невиконання або неналежного виконання ними службових обов'язків; перевищення своїх повноважень, що призвело до людських жертв або заподіяло значної матеріальної чи моральної шкоди громадянину, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян тощо. Дисциплінарне стягнення може накладатися за правопорушення незалежно від настання екологічних наслідків лише за формальним складом, тобто за одним лише фактом вчинення правопорушення [18].

В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон наголошують на тому, що «адміністративна відповідальність у сфері екології настає за скоєння еколого-правових проступків. Адміністративні стягнення покладаються на юридичних і фізичних осіб, що мають різний статус: посадових осіб, громадян за порушення загальнообов'язкових правил поведінки, загального порядку щодо використання природних ресурсів, охорони навколишнього середовища й забезпечення екологічної безпеки, встановлених для всіх громадян, незалежно від місця і характеру їх роботи» [16, с. 596].

Таким чином, екологічна свідомість особистості являє найвищий рівень відображення індивідом навколишньої дійсності, навколишнього середовища, гармонійне існування та взаємодію людини та природи. Сформована еколого-правова свідомість особистості дозволяє їй сприймати навколишній світ і себе саму в цьому світі як елемент єдиної екосистеми. Метою взаємодії з навколишньою природою є максимальне задоволення як потреб людини так і вимог усього навколишнього простору.

У дослідженні під еколого-правовою свідомістю особистості визначена індивідуальна, неповторна ціннісно-сміслова система побудови та інтерпретації екологічної реальності, планування особистісної поведінки та діяльності по відношенню до навколишнього середовища. Еколого-правова свідомість є певним рівнем особистісної свідомості, що вміщує психологічні здатності, які забезпечують включення особистості у процес регуляції та саморегуляції еколого-правової діяльності, орієнтації та самоорієнтації в навколишньому просторі. Перспективами подальшого дослідження є розробка та реалізації розвитку еколого-правової свідомості у різних сферах діяльності особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акопов Г. В. Проблема свідомості у психології. Вітчизняна платформа. С.: Вид-во РНЦ РАН-СамІКП, 2002. 206 с.
2. Білоус О.В. Психологічні характеристики екологічності свідомості особистості: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2006. 18 с.
3. Вернадський В. І. Філософські думки натураліста: збірка до 125-річчя від дня народження / перед. А.Л. Яніша та ін; прямуєчи. І.М. Мочалова, К. П. Флоренська. М.: Наука, 1988. 519 с.
4. Вершок І. Л. Про екологічну правосвідомість. *Держава право*. 2003. № 3. С. 42–50.
5. Гагарін А. В., Турчаєва Р. А. Екологічна свідомість майбутніх спеціалістів: теоретико-методологічні аспекти розвитку: навчально-методичний посібник. М: Вид-во МААН, 2008. 36 с.
6. Данилов-Данільян В. Траєкторія екологічної думки на шляху до сучасного розуміння біосфери. *Наука та життя*. 2010. № 3. С. 2–11.
7. Євтєєв І. А. Екологічна свідомість як елемент екологічної культури: автореферат дис. ... кандидата культурології: 24.00.01. Челяб. держ. акад. культури та мистецтва, Ч., 2004. 22 с.
8. Зінченко В. П. Світи свідомості та структура свідомості. *Питання психології*. 1991. № 2. С. 16–36.
9. Зінченко В. П., Моргунов Є. Б. Людина, що розвивається. Нариси психології. М: Тривола, 1994. 252 с.

10. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. Ст. 147.
11. Кряж І. В. Психологія глобальних екологічних змін: монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. 512 с.
12. Леонтьєв А.М. Діяльність. Свідомість. Психіка. М: Наука, 1982. 340 с.
13. Львовичкіна О. М. Основи екологічної психології: навч. посіб для студ. вузів. Київ: МАУП, 2004. 136 с.
14. Набочук О. Ю. Теоретичний дискурс у проблему структури екологічної свідомості особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. 2014. Вип. 26. С. 93–97.
15. Панов В. І. Введення в екологічну психологію: навчальний посібник / 2-ге вид., Перероб. та дод. М: НДІ Шкільних технологій, 2006. 184 с.
16. Правознавство: підручник / В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон та ін.; за заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. Київ: КНЕУ, 2003. 767 с.
17. Пригара О. В. Формування екологічної правосвідомості. *Розвиток правової свідомості сучасного суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, 6 жовтня 2009 р. Тернопіль: Україна, 2009. Ч. II. С. 80–83.
18. Про затвердження Порядку проведення службового розслідування: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2012 року № 666.
19. Романова М. К. Особливості структури екологічної свідомості дорослої особистості. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, I (7), Issue: 14, 2013. С. 270–275.
20. Рубінштейн З. Л. Основи загальної психології. Спб: Пітер, 2000. 712 с.
21. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи: монографія. Київ: Вид. дім «Слово», 2004. 440 с.
22. Турчаєва Р. А. Розвиток екологічної свідомості майбутніх спеціалістів: дисертація ... кандидата психологічних наук: 19.00.13. М., 2008. 208 с.

REFERENS

1. Akopov, G. V. (2006). Problema soznaniya v psihologii. Otechestvennaya platforma. S.: SNTs RAN-SamIKP [in Russian].
2. Bilous, O. V. (2006). Psykholohichni kharakterystyky ekolohichnosti svidomosti osobystosti. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Vernadskiy, V. I. (1988). Filosofskie myisli naturalista: sbornik k 125-letiyu so dnya rozhdeniya. M.: Nauka, [in Russian].
4. Vershok, I. L. (2003). Ob ekologicheskome pravosoznanii. *Gosudarstvo i pravo*, 3. 42–50 [in Russian].
5. Gagarin, A. V., Turchaeva, R. A. (2003). Ekologicheskoe soznanie buduschih spetsialistov: teoretiko-metodologicheskie aspekty razvitiya. M.: MAAN [in Russian].
6. Danilov-Danilyan, V. (2010). Traektoriya ekologicheskoy myisli na puti k sovremennomu ponimaniyu biosferyi. *Nauka i zhizn*, 3. 2–11 [in Russian].
7. Evteev, I. A. (2004). Ekologicheskoe soznanie kak element ekologicheskoy kulturyi. *Candidate's thesis*. Chelyab. gos. akad. kulturyi i iskusstva, Chelyabinsk [in Russian].
8. Zinchenko, V. P. (1991). Miryi soznaniya i struktura soznaniya. *Voprosyi psihologii*, 2. 16 – 36 [in Russian].
9. Zinchenko, V. P., Morgunov, E. B. (1994). Chelovek razvivayuschisya. *Ocherki psihologii*. M.: Trivola [in Russian].
10. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy: zakon Ukrainy vid 10 hrudnia 1971 roku № 322-VIII. (1971). Vidomosti Verkhovnoi rady URSR [in Ukrainian].

11. Kryazh, I. V. (2012). *Psihologiya globalnykh ekologicheskikh izmeneniy: monografiya*. Harkov: HNU im. V. N. Karazina [in Russian].
12. Leontev, A. N. (1982). *Deyatelnost. Soznanie. Psihika*. M.: Nauka [in Russian].
13. Lovochkina, A. M. (2004). *Osnovy ekolohichnoi psikhologii: navch. posib dlia stud. vuziv*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
14. Nabochuk, O. Iu. (2014). Teoretychnyi dyskurs u problemu struktury ekolohichnoi svidomosti osobystosti. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Psykhologhiia i pedahohika»*. 26, 93–97 [in Ukrainian].
15. Panov, V. I. (2006). *Vvedenie v ekologicheskuyu psihologiyu: uchebnoe posobie*. M.: NII Shkolnykh tekhologiy [in Russian].
16. Opryshko, F. P. Shulzhenko, S. I. Shymon ta in (2003). *Pravoznavstvo: Pidruchnyk*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
17. Pryhara, O. V. (2009). Formuvannia ekolohichnoi pravosvidomosti. *Rozvytok pravovoi svidomosti suchasnoho suspilstva*. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii, 6 zhovtnia 2009. Ternopil: Ukraina [in Ukrainian].
18. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 25 lypnia 2012 roku № 666. Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia sluzhbovoho rozsliduvannia (2012, 25 July) [in Ukrainian].
19. Romanova, M. K. (2013). Osoblyvosti struktury ekolohichnoi svidomosti dorosloi osobystosti. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, I (7), Issue: 14*, 270–275 [in Ukrainian].
20. Rubinshteyn, S. L. (2000). *Osnovy obschey psihologii*. SPb.: Piter, 2000 [in Russian].
21. Skrebets, V. O. (2004). *Ekolohichna psikhologhiia u viddalenykh naslidkakh ekotekhnohennoi katastrofy: monohrafiia*. Kyiv: Vyd. dim «Slovo» [in Ukrainian].
22. Turchaeva, R. A. (2008). *Razvitie ekologicheskogo soznaniya buduschih spetsialistov. Candidate's thesis* [in Russian].

Бібліографічний опис для цитування:

Кобець О. В., Лантух В. В. Психологічні особливості розвитку еколого-правової свідомості особистості. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 28–38.

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258313

УДК 159.9.072.422

Світлана Борисівна Кузікова,
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології,
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка,
м. Суми, Україна
ORCID: 0000-0003-2574-9985
kuzikova_svetlana@ukr.net

Тетяна Іванівна Щербак,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка,
м. Суми, Україна
ORCID: 0000-0002-7701-9450
Shcherbak.tetiana1325@gmail.com

ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ТА СТРЕСОСТІЙКОСТІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлено основні підходи до визначення поняття «резильєнтність» зарубіжними і вітчизняними дослідниками. Уточнено розуміння стресостійкості як психологічного феномену. Проаналізовано педагогічну діяльність як стресогенну. Розкрито питання психологічних особливостей резильєнтності та стресостійкості відповідно до специфіки діяльності педагога. Розглянуто характеристики особистості, що допоможуть педагогам набутти стійкості до стресових факторів професійної діяльності. Викладено матеріали дослідження з визначення рівня резильєнтності та стресостійкості шкільних педагогів і студентів-майбутніх педагогів, проаналізовано отримані результати.

Ключові слова: стрес, резильєнтність, стресостійкість, педагоги, педагогічна діяльність, емоційний інтелект, професійне вигорання.

Svitlana Kuzikova,
PhD of Psychological, Professor,
Head of the Department of Psychology,
Sumy State Pedagogical University
named after A. S. Makarenko,
Sumy, Ukraine
ORCID: 0000-0002-7701-9450
kuzikova_svetlana@ukr.net

Tetiana Shcherbak,
PhD of Psychological, Assistant Professor
of the Department of Psychology,
Sumy State Pedagogical University
named after A.S. Makarenko,
Sumy, Ukraine
ORCID: 0000-0002-7701-9450
Shcherbak.tetiana1325@gmail.com

THEORETICAL AND EMPIRICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF RESILIENCE AND STRESS RESISTANCE IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

It is well known that pedagogical professional activity is characterized by excessive stress. First of all, this is due to the high level of responsibility of the teacher. This profession has a low social status, as a result of which employees of educational institutions constantly feel social insecurity. These factors significantly affect the neuro-mental stability of teachers and cause chronic stress.

The purpose of the article is to theoretically and empirically investigate the psychological features of resilience in teachers, to determine the competencies and characteristics of personality that will help teachers to become resilience to stressors they constantly face in their work, while maintaining efficiency and effectiveness in performing professional responsibilities. Domestic and foreign approaches to the definition of resilience have been analyzed in the article. Resilience is defined as person's stability to the effects of stressful events and factors, while maintaining the ability to recover and the desire to develop and grow as a professional. The issue of psychological features of resilience and stress resistance in accordance with the specifics of the teacher's activity has been revealed. An empirical research of the levels of resilience and stress resistance of teachers and students-future teachers has been conducted using psychodiagnostic techniques: «Brief Resilience Scale» by B. Smith and «Stress Resistance Test» by Yu. Shcherbatykh. The research has showed mostly low and medium levels of resilience in both teachers and future teachers. Both samples had an average level of general indicator of stress resistance, but the scale «Destructive ways to overcome stress» among students-future teachers showed a high level, indicating a lack of skills in effective behavior in stressful situations. Empirical data have been processed and analyzed using methods of mathematical statistics (Pearson's correlation coefficient). As a result, a correlation has been established between the scales of the method «Stress Resistance Test» by Yu. Shcherbatykh: psychosomatics and increased reaction to circumstances; psychosomatics and the tendency to complicate things. The inverse correlation has been defined between resilience and the Psychosomatics scale.

Key words: stress, resilience, stress resistance, teachers, teaching, emotional intelligence, burnout.

Професії педагога властивий високий рівень стресу, натомість резильєнтність і стресостійкість є тими компетентностями, що допомагають педагогам екологічно долати негативні наслідки стресових факторів, які виникають у їх професійній діяльності. Механізм резильєнтності здатний допомогти педагогу відновлювати внутрішній ресурс після стресових ситуацій, при цьому зберігаючи професійну ефективність.

Поняття резильєнтності вивчали багато вітчизняних і зарубіжних дослідників: G. A. Bonanno, N. Garmezy, E. D. Miller, M. Rutter, E. Werner, Ф. Валієва, Ф. Лозель, А. Локтіонова, В. Мазілов, А. Махнач, А. Муравйова, О. Олійникова, О. Рильська, Дж. Річардсон. Увага до даної теми з боку науковців – представників різних підходів зумовлена надзвичайною актуальністю проблеми (К. Абульханова-Славська, В. Бодров, А. Боковиков, В. Журавкова, П. Зільберман, В. Марищук, Л. Мітіна). Проаналізувавши науково-психологічну літературу, ми дійшли висновку, що проблема, описана в даній статті, є малодослідженою, чим також пояснюється наш інтерес до теми.

Метою статті є теоретичне та емпіричне дослідження психологічних особливостей резильєнтності та стресостійкості практикуючих і майбутніх педагогів.

Феномен резильєнтності визначається у психології як здатність зберігати здоровий рівень психологічного і фізичного функціонування під час несприятливих життєвих ситуацій, за якого особистість здатна адаптуватися до раптових стресогенних змін. Ми проаналізували психологічну літературу та виокремили основні підходи до визначення терміна «резильєнтність» зарубіжними та вітчизняними авторами.

Більшість зарубіжних дослідників визначають поняття «резильєнтність» як здатність особистості долати негативні життєві обставини з можливістю відновлювати свій психологічний і фізичний ресурс, зберігаючи здатність до розвитку [10]. Так, N. Garmezy трактує резильєнтність як здатність особистості до регенерації внутрішнього ресурсу після стресових впливів і до збереження та розвитку адаптивних навичок [14]. На думку Дж. Річардсона, резильєнтність – це процес опанування стресорів, неочікуваними змінами та несприятливими подіями, що виникають у житті особистості [9].

Ф. Лозель визначає досліджуване нами поняття як уміння особистості жити повноцінним життям у стресогенних умовах. На думку науковця, феномен резильєнтності характеризується позитивними наслідками подолання кризових ситуацій і стресових факторів, зберігаючи базові властивості людини і повне відновлення після впливу несприятливих подій [8]. О. Забеліна і Д. Кузнєцова характеризують резильєнтність як уміння успішно адаптуватися до стресів, невизначеності та раптових небажаних змін [5].

Отже, більшість авторів вказують на те, що резильєнтність є не тільки наявністю особистісної стійкості та рівноваги після впливу несприятливих подій, а й виходом зі стресу з підвищенням психологічних і фізичних компетентностей людини, тобто має відбуватися післякризове зростання особистості [4]. Резильєнтність дозволяє людині вийти із травматичної ситуації більш сильною, стійкою, з більшою здатністю адаптуватися і долати стреси в майбутньому. Мова йде про резильєнтність тоді, коли особистість застосовує психічні та поведінкові механізми для підтримання позитивного, здорового самовідчуття і захисту себе від потенційного впливу стресорів. Резильєнтність притаманна тим людям, які користуються власними психологічними можливостями, що дозволяють їм зберігати стійкість до травмуючих подій і перешкоджати негативним впливам для психічного та соматичного здоров'я [1].

Резильєнтність включає в себе такі соціально-психологічні навички та вміння, як комунікабельність, доброзичливість, відкритість, здатність до рефлексії, ефективна та екологічна взаємодія з оточуючими людьми, емоційний інтелект, уміння організовувати власну діяльність, бажання постійно розвиватися [13].

Резильєнтність можна трактувати як характеристику особистості або як динамічний процес, який не є сталим, знаходиться в постійному русі та змінюється. Це може залежати від предмета і фокуса дослідження [8]. Резильєнтність може перебувати в латентному стані, але як наслідок подій, що відбуваються в житті людини, ця здатність може активуватися як необхідний ресурс і механізм збереження психологічного здоров'я людини. Крім того, в даних умовах здатність до резильєнтності може посилитися, і в майбутньому подолання стресу потребуватиме менше психологічного ресурсу. Результатом такого процесу є позитивний розвиток у складній життєвій ситуації [4].

Отже, проаналізувавши різні трактування поняття, можна стверджувати, що більшість визначень резильєнтності акцентують увагу на здатності особистості швидко відновлюватися після стресових впливів та їх негативних наслідків. Резильєнтність розуміється як «позитивна адаптація» та відновлення після впливу стресової ситуації.

Що стосується стресостійкості, ця якість є не менш важливою для успішної, насамперед психологічно безпечної, діяльності педагога. До цього поняття належать такі явища, як емоційна стійкість, стрес-резистентність, нервово-психологічна стійкість, толерантність до невизначеності тощо.

Професія педагога є однією з найбільш виснажливих та енергозатратних в інтелектуальному та емоційному сенсі. Суспільство висуває безліч вимог до педагогів і має низку очікувань – значно більших, ніж до представників інших соціально важливих професій, не надаючи при цьому потрібних умов для ефективної праці та гідної фінансової компенсації. У результаті цих факторів знижується престиж професії, якість життя педагога, а отже, і професійна мотивація. У таких умовах надзвичайно важко зберігати стресостійкість на достатньому рівні. Більше того, професія педагога належить до групи професій із високим ризиком порушень соматичного та психологічного здоров'я [11].

З огляду на умови праці, педагоги часто виконують свої обов'язки в надто напружених, навіть екстремальних умовах, що потребує високого рівня нервово-

психічної стійкості, яка являє собою сукупність уроджених особистісних якостей, мобілізаційних ресурсів і резервних психофізіологічних можливостей організму, що забезпечують оптимальне функціонування індивіда в несприятливих і стресових умовах.

Стресові фактори постійно супроводжують педагога. До цих факторів відносять дефіцит часу, якого зазвичай недостатньо для ефективної роботи, внаслідок чого педагоги працюють понаднормово. Їх професійну роботу супроводжують особистісні переживання, пов'язані з відповідальністю і ризиком, раптовими подіями та обставинами.

Стресостійкість є одним із ключових понять у дослідженні психологічних особливостей діяльності педагога. Дослідження стійкості до стресу в перспективі може допомогти регулювати фактори, які впливають на психічно-соматичний стан педагогів, і сприяти позитивному впливу на ефективність роботи педагога.

Не всі представники цієї професії готові працювати за профілем у сфері освіти, яка характеризується високим рівнем емоційного та інтелектуального напруження. На психологічний стан педагога також впливають міжособистісні конфлікти з учнями, колегами, адміністрацією тощо [12]. Надзвичайно часто наслідком таких умов є зниження емоційного інтелекту, професійне вигорання, професійна деформація, підвищення емоційної збудливості, розвиток депресивних станів і навіть зміна професійного профілю. Л. М. Аболін та Л. М. Мітіна стверджують, що ця професія є однією з найбільш стресогенних серед соціально важливих професій, до того ж суспільство висуває високі вимоги до психологічної стійкості педагога [11].

Педагогічну діяльність постійно супроводжують передстартові стани, що провокують хронічний стрес і перевтому. Це можуть бути відкриті уроки, батьківські збори, педради і т.д. Через надто швидкий темп життя і нескінченний потік інформації, що супроводжується браком часу, педагог знаходиться в постійному напруженні та стресі, який може бути пусковим механізмом негативних станів. При цьому професія педагога потребує виваженості та вміння управляти власними емоціями, що через несприятливі умови праці часто є неможливим.

Ще одним стресогенним фактором у діяльності педагога є невизначеність, що пов'язано з постійним упровадженням нових технологій, методів викладання, змін у системі освіти, які потребують розробки планів і програм не використовуваних раніше дисциплін, при цьому кількість інформації щодо нових впроваджень є обмеженою. Відтак, педагоги не встигають зорієнтуватися в наявній ситуації невизначеності, коли вже надходять інші, новітні нормативи, які знову вимагають адаптації, формування нових способів мислення та швидкого засвоєння нового матеріалу. Це буває дуже складно для більшої кількості працівників освіти. Передусім це стосується представників старшого покоління, адже в них уже якісно сформовані навички, вміння та способи мислення, у зв'язку з чим адаптація до нововведень потребує часу, якого вони не мають в нинішніх умовах, в результаті чого відбувається зростання професійного стресу [7].

Також заклади освіти в нашій країні керуються нечіткими та розмитими вимогами до педагогів, що також стають джерелом стресу. Виникнення ситуацій невизначеності часто зумовлене виконанням педагогами не тільки прямих обов'язків, а й цілої низки додаткових доручень. У даному випадку у працівників закладів освіти формується хронічне напруження, втомленість та емоційна нестійкість. Вимог до педагога стає все більше, на їх виконання зазвичай не вистачає часу. В таких ситуаціях можуть виникати звинувачення в незадовільних результатах і низькій якості роботи, яка часто не належить до компетенції педагога [6].

Зазвичай педагоги ставляться до учнів дуже емоційно, що також є одним із факторів стресу. Педагогам, як представникам соціальної професії, притаманно піддаватися

власним емоціям, які часто важко контролювати. У педагога в процесі роботи виникають різні почуття та стани. Результати досліджень у сфері емоцій свідчать, що постійні інтенсивні переживання, незалежно від їх спрямованості, можуть негативно впливати на нервову систему та психологічні стани. Про професіоналізм педагога свідчить неупередженість стосовно всіх учнів, але на практиці це буває важко, особливо в нинішніх умовах праці в освітній системі [3].

Ми провели емпіричне дослідження рівнів резильєнтності та стресостійкості, використовуючи такі методики: 1) «Коротка шкала резильєнтності» (Б. Сміт та ін.) [2]; 2) «Тест на стресостійкість» (Ю. Щербатих) [15].

Загальну вибірку становили 80 досліджуваних, серед них 32 працюючі шкільні вчителі та 48 студентів – майбутніх педагогів. Результати, отримані за допомогою методики «Коротка шкала резильєнтності» Б. Сміта та ін., наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Рівень резильєнтності вчителів і студентів

Досліджувані	Рівень резильєнтності (%)		
	Низький	Середній	Високий
Вчителі	45,45	54,54	–
Студенти	50	45,83	4,16

Якісний аналіз отриманих даних дає змогу констатувати, що вчителі та загальна вибірка студентів демонструють переважно низький рівень резильєнтності. Низька резильєнтність притаманна майже половині вибірки вчителів (45,45 %). При цьому серед студентів низький рівень резильєнтності мають ще більше досліджуваних – 50 %. Середній рівень резильєнтності мають 54,54 % вчителів (трохи більше половини досліджених) і 45,83 % вибірки студентів. Високий рівень даного показника у вчителів не був виявлений, а для вибірки студентів цей показник становить незначні 4,16 %.

Отриманий результат цієї частини дослідження підтверджує наші припущення і відповідає інформації, яку ми отримали, аналізуючи літературні джерела, адже значний відсоток досліджуваних демонструє низькі результати, особливо якщо їх аналізувати з боку глобальної статистики. Звідси випливає, що значна кількість працівників закладів освіти мають низьку резильєнтність і низьку адаптивність, що потребує сучасних та ефективних рішень з боку системи освіти. Дані, отримані за допомогою методики «Тест на стресостійкість» Ю. Щербатих, наведено в табл. 2.

Таблиця 2

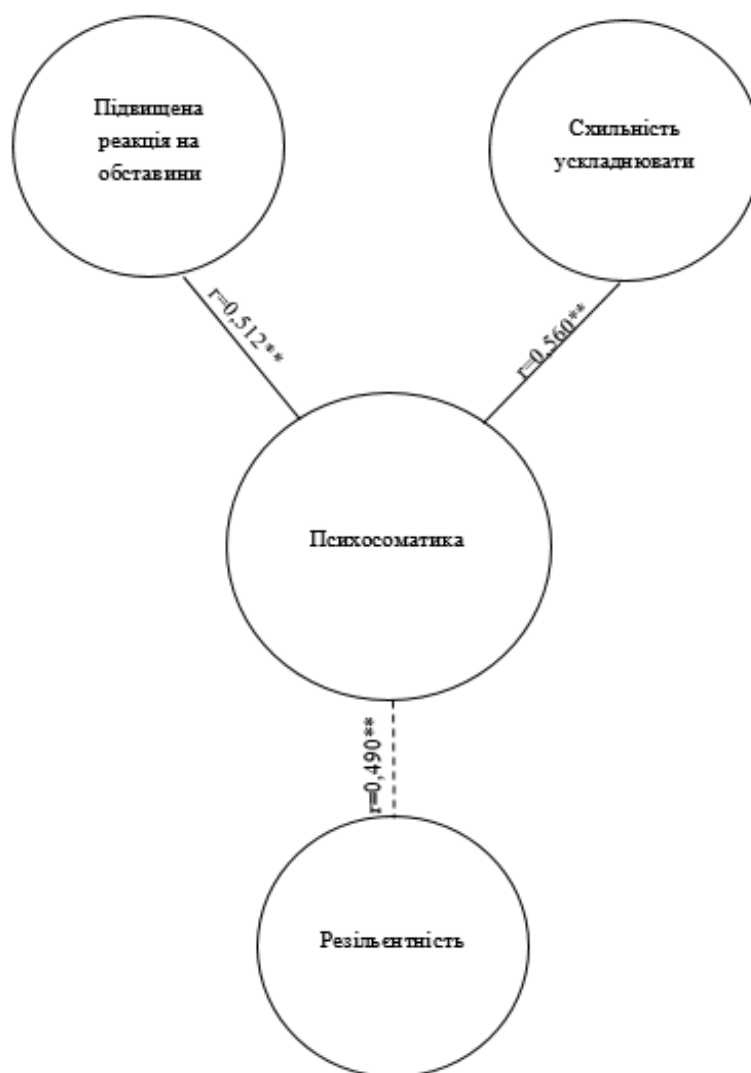
Середні значення показників стресостійкості вчителів і студентів, бали

Досліджені	Шкали					
	Реакція на обставини	Схильність ускладнювати	Психосоматичні захворювання	Деструктивні способи	Конструктивні способи	Загальний рівень стресостійкості
Вчителі	22,13	23,72	21,54	14,8	31	58,22
Студенти	26,16	24,38	21,56	22,15	33,61	68,36

Проаналізувавши отримані дані методики, можна зробити висновок, що загальний рівень стресостійкості є в нормі як у вибірці вчителів, так і у вибірці студентів. За кожною шкалою окремо отримані бали є на середньому рівні у всіх досліджуваних, окрім шкали «Деструктивні способи подолання стресу», за якою вибірка студентів отримала

високий рівень, що свідчить про невміння долати наслідки стресу конструктивними способами. На нашу думку, такі результати зумовлені тим, що студенти знаходяться на етапі знайомства зі сферою педагогічної освіти та стикаються з незвичними для них стресовими ситуаціями, що вимагають швидкого пошуку механізмів подолання стресу, які часто можуть бути деструктивними.

Отримані емпіричні дані було опрацьовано за допомогою математичної статистики з використанням коефіцієнту кореляції Пірсона. Ми встановили прямий зв'язок між шкалами методики на стресостійкість, а саме між такими шкалами цієї методики, як психосоматика і підвищена реакція на обставини: $r=0,512$, при $p=0,001$; психосоматика і схильність усе ускладнювати: $r=0,560$, при $p=0,001$ (рис. 1). Прямий зв'язок, виявлений між шкалами методики на визначення рівня стресостійкості: психосоматики та підвищеної реакції на стрес та психосоматики і схильності все ускладнювати – свідчить про те, що схильність особистості ускладнювати події, що відбуваються в її житті, і надмірна, підвищена реакція на стресові впливи мають пряму кореляцію з психосоматичними проявами.

Рис. 1. Кореляція між аспектами стресостійкості (за тестом Ю. Щербатих) та резильєнтністю (за тестом Б. Сміта та ін.)

Примітки:

** – кореляція значуща на рівні 0,01

Зворотний зв'язок за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона було встановлено між резильєнтністю та однією зі шкал методики на визначення рівня стресостійкості, а саме «Психосоматикою». Зворотний зв'язок між резильєнтністю та психосоматикою свідчить про те, що чим вищим є рівень резильєнтності особистості, тим менше негативних психосоматичних проявів буде виникати внаслідок стресу.

Узагальнюючи результати проведеного емпіричного дослідження та аналіз даних двох проведених методик, ми можемо констатувати, що половина всіх респондентів мають низький рівень резильєнтності, при цьому студенти мають високий рівень за шкалою «Деструктивні способи подолання стресу».

Отже, дослідивши проблему резильєнтності та стресостійкості у представників педагогічної сфери діяльності, ми можемо стверджувати про надзвичайну актуальність теми в сучасних умовах. У подальшому ми ставимо собі за мету здійснити більш глибокий аналіз досліджень, присвячених розвитку резильєнтності та стресостійкості, і розробити методи підвищення цих показників у педагогів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bolton K. The development and validation of the resilience protective factors inventory: a confirmatory factor analysis. Kristin Whitehill Bolton. University of Texas at Arlington. 2013. P. 118.
2. Smith B., Dalen J., Wiggins K., Tooley E., Christopher P., Bernard J. The brief Resilience Scale: Assessing the Ability to Bounce Back. *International Journal of Behavioral Medicine*. 2008. № 15. P. 194–200.
3. Балик А. С., Макаренко І. П. Фактори стресу у професійній діяльності співробітників дошкільної освітньої організації. *Суспільство: соціологія, психологія, педагогіка*. 2019.
4. Ваніштендаль С. «Резильєнтність» або виправдані надії. Женева: БІСЕ. 1998. № 12.
5. Забеліна Є. В., Кузнецова Д. К. Поняття психологічної резильєнтності: основні теорії. *Вісник Челябінського державного університету. Серія: Психологія та педагогіка*. 2015. № 1. С. 10–13.
6. Ільїн Є. П. Психологія індивідуальних відмінностей. 2004. С. 554–556.
7. Карандашев В. Н., Носова Н. В., Щепеліна О. Н. Педагогічна психологія: хрестоматія. 2006. С. 412.
8. Лазос Г. П. Резильєнтність: концептуалізація зрозуміти, огляд сучасних досліджень. Актуальні проблеми психології. *Консультативна психологія та психотерапія*. 2018. № 3 (14). С. 26–64.
9. Рильська Є. А. Наукові підходи до дослідження життєздатності людини у зарубіжній психології. *Теорія та практика суспільного розвитку*. 2014. № 8. С. 57–58.
10. Селіванова О. А., Бистрова Н. В., Дерєга Н. Н., Мамонтова Т. С., Панфілова О. В. Вивчення феномену резильєнтності: проблеми та перспективи. *Світ науки. Педагогіка і психологія*. 2020. № 3.
11. Солодка І. Б. Фактори стресу у педагогів. *Міжнародний педагогічний портал «Сонячне світло»*. 2018.
12. Фалько Н. М. Стресс педагога: особливості прояву, діагностика та профілактика. *Academic Journal of Ushynsky University*. 2010. № 3. С. 122.
13. Федотова Т. В. Резильєнтність як одна із метакомпетенцій розвитку майбутнього фахівця початкових класів. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2018. № 8 (322).
14. Федуніна Н. Ю. Поняття стійкості до травми та посттравматичного зростання. *Московський терапевтичний журнал*. 2006. № 4. С. 69–80.
15. Щербатих Ю. В. Психологія стресу. 2006. С. 304.

REFERENCES

1. Bolton, K. (2013). The development and validation of the resilience protective factors inventory: a confirmatory factor analysis: University of Texas at Arlington.
2. Smith, B., Dalen, J., Wiggins, K., Tooley, E., Christopher, P. & Bernard, J. (2008). The brief Resilience Scale: Assessing the Ability to Bounce Back. *International Journal of Behavioral Medicine*, 15, 194–200.
3. Balyik, A. S., Makarenko, I. P. (2019). Faktoryi stressa v professionalnoy deyatel'nosti sotrudnikov doskolnoy obrazovatel'noy organizatsii. *Obschestvo: sotsiologiya, psihologiya, pedagogika* [in Russian].
4. Vanyshental, S. (1998). «Rezylyentnost» ylyopravdannyye nadezhdy. Geneva: BISE, 12 [in Russian].
5. Zabelina, E. V., Kuznetsova, D. K. (2015). Ponyatie psihologicheskoy rezilyentnosti: osnovnyie teorii. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Psihologiya i pedagogika*, 1, 10–13 [in Russian].
6. Ilin, E. P. (2004). Psihologiyai ndividualnyih razlichiy [in Russian].
7. Karandashev, V. N., Nosova, N. V., Schepelina O. N. (2006). Pedagogicheskaya psihologiya: hrestomatiya [in Russian].
8. Lazos, G. P. (2018). Rezylyentnist: kontseptualizatsiya ponyat, oglyad suchasniy doslidzhen. Aktualni problemi psihologiyi. *Konsultativna psihologiya i psihoterapiya*, 3 (14), 26–64 [in Ukrainian].
9. Selivanova, O. A., Byistrova, N. V., Derega, N. N., Mamontova, T. S. & Panfilova, O. V. (2020). Izuchenie fenomena rezilyentnosti: problemy i iperspektivy. *Mir nauki. Pedagogika i psihologiya*, 3 [in Russian].
10. Solodkaya, I. B. (2018). Faktoryi stressa u pedagogov. *Mezhdunarodnyiy pedagogicheskiiy portal «Solnechnyyiy svet»* [in Russian].
11. Falko, N. M. (2010). Stres pedahoha: osoblyvosti proiavu, diahnostyka ta profilaktyka. *Academic Journal of Ushynsky University*, 3 [in Ukrainian].
12. Fedotova, T. V. (2018). Rezylyentnist yak odna iz metakompetentsii rozvytku maibutnoho fakhivtsia pochatkovykh klasiv. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, 8 [in Ukrainian].
13. Fedunina, N. Yu. (2006). Ponyatie ustoychivosti k travme i posttravmaticheskogo rosta. *Moskovskiy terapevticheskiiy zhurnal*, 4, 69–80 [in Russian].
14. Scherbatyih, Yu. V. (2006). Psihologiya stressa [in Russian].

Бібліографічний опис для цитування:

Кузікова С. Б., Щербак Т. І. Теоретико-емпіричний аналіз проблеми резильєнтності та стресостійкості в педагогічній діяльності. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 39–46.

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258314

УДК 159.9.07:179

Василь Лефтеров,
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології,
Національний університет
«Одеська юридична академія»,
м. Одеса, Україна
ORCID: 0000-0002-9163-0555
lefтеров.vasil@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ДІАГНОСТИКА МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СУДДІВ І ПРИСЯЖНИХ

Стаття присвячена проблемі психологічного аналізу моральної свідомості суддів і присяжних. Розглядаються психологічні особливості діяльності суддів, а також суду присяжних, як історично-традиційного, правового і демократичного інституту відправлення правосуддя. Зазначається, що однією з найважливіших складових психодіагностичного дослідження особистості судді та присяжного є їх моральна свідомість, як втілення власної моральності і ставлення до суспільно-моральних норм, оцінок, принципів і вимог. Обґрунтовується можливість застосування для психодіагностики моральної свідомості суддів присяжних адаптованого тесту «Інтерв'ю моральних дилем» Л. Колберга.

Ключові слова: психологічний аналіз, суддя, суд присяжних, присяжні психодіагностика, моральна свідомість.

Vasyl Lefterov
PhD of Psychological, professor,
Head of the Department of Psychology,
National University
«Odesa Law Academy»,
Odesa, Ukraine
ORCID: 0000-0002-9163-0555
lefтеров.vasil@gmail.com

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS AND DIAGNOSIS OF THE MORAL CONSCIOUSNESS OF JUDGES AND JURORS

The article is devoted to the problem of psychological analysis of the moral consciousness of judges and jurors. The psychological features of the activity of judges, as well as the jury, as a historical-traditional, legal and democratic institution of justice are considered. It is noted that one of the most important components of a judge's personality is their moral consciousness, as the embodiment of their own morality and attitude to socio-moral norms, assessments, principles and requirements. Changes in society, changes in people's moral values, changes in the level of legal awareness, all this requires improvement and scientific and practical development of the procedure for selecting judges and jurors and in particular psychodiagnostics of their moral consciousness.

An analysis of theoretical and empirical studies of morality and moral development, the experience of taking into account and measuring the moral consciousness of the jury. The necessity to apply in the process of selection of judges and jurors the procedure of assessment of their moral consciousness, which will allow to determine with high probability the principles, motives of man, his attitude to the categories of "good and evil", attitude to duty, responsibility, justice, attitude to life, death, honor, dignity, conscience, shame, etc. Analysis of moral consciousness will also determine the development of judges and juries of such psychological and social categories as tolerance, respect, compassion.

For the psychodiagnostics of the moral consciousness of judges and jurors, it is proposed to use the adapted test "Interview of moral dilemmas" by L. Kohlberg, as a classical method, the most acceptable for determining the level of moral consciousness. The foundations of psychodiagnostics of moral consciousness according to the method of L.

Kohlberg are the concept of justice, universality of acceptance of basic values, balance and reversibility of moral judgments, stages and features of moral development, which in all societies is subject to general rules and laws.

Key words: *psychological analysis, judge, jury trial, jury psychodiagnostics, moral consciousness.*

Зміни в економічній, політичній, соціальній та інших сферах сучасного суспільства суттєво впливають на судову систему, яка сьогодні активно реформується в Україні. У цих умовах, для реалізації головних завдань судової влади щодо забезпечення кожному права на справедливий суд та поваги до інших прав та свобод громадян, необхідною є здійснення всебічного психологічного аналізу різних складових діяльності і особистості всіх учасників судово розгляду, зокрема суддів та присяжних.

Професія судді є однією з найбільш суспільно значущих і складних професій, що передбачає наявність у суддів не тільки високої кваліфікації та досвіду в галузі права, але й розвинених особистісних та гуманістичних якостей і загальнолюдських цінностей. Серед низки професійних, ділових та професійно-психологічних навичок та компетенцій, безперечним є те, що суддя має бути наділений особливими властивостями моральної свідомості. Адже, окрім винесення юридично обґрунтованого рішення, управління взаємодією представників сторін, забезпечення змагального характеру судочинства тощо, суддя в ході судового розгляду здійснює моральну і соціальну експертизу справи. Тобто суддя уособлює не лише юриста, а й своєрідний «вершитель долі» людей з великою моральною відповідальністю.

Щодо інституту присяжних, то він має давню історію і сягає своїм корінням ще в античні часи. В наш час відправлення правосуддя за участю присяжних широко застосовується в багатьох країнах світу, в тому числі в Україні. І хоча інститут присяжних є новим для нашої країни, з кожним роком кількість судових засідань за участю присяжних збільшується.

Як соціально-політичний, правовий інститут суд присяжних володіє певними функціональними особливостями, зокрема функцією морального характеру – виховною та функцією соціального контролю суспільства за діяльністю держави. Присяжні – це зібрання простих людей, і кожна людина, виконуючи обов'язки присяжного, є носієм тих культурних, моральних цінностей, які характерні для нашого суспільства. У своїй більшості вони не знають закони і керуються своїми внутрішніми переконаннями, моральністю, звичаями, власним досвідом.

Критики суду присяжних можуть сказати що він занадто залежний від індивідуальних особливостей присяжних, від емоційності людей, що судом присяжних легко керувати. Щоб вирішити цю проблему, потрібно ставити суд присяжних на наукову основу, використовуючи різноманітні методи відбору присяжних, в тому числі психологічні. Для якісного виконання обов'язків присяжного важливо враховувати соціальну, інтелектуальну зрілість і морально-психологічну стійкість особистості, її правосвідомість. Однією з найважливіших складових особистості присяжного є його моральна свідомість, як втілення власної моральності і ставлення до суспільно-моральних норм, оцінок, принципів і вимог.

Метою статті є на підставі здійснення огляду теоретико-практичних підходів до проблеми моральної свідомості суддів та присяжних, провести психологічний аналіз та засоби діагностики моральної свідомості суддів і присяжних, обґрунтування можливості застосування для психодіагностики моральної свідомості суддів і присяжних адаптованого тесту «Інтерв'ю моральних дилем» Л. Колберга.

Проблема відбору та вивчення особистості суддів і присяжних завжди була і залишається надзвичайно важливою і в різні історичні епохи реалізовувалась по різному. Зокрема, дослідженню особливостей суду присяжних, відбору і діяльності самих

присяжних присвячені низка робіт дослідників, зокрема: О. О. Гулевич, А. С. Калашникова, О. Ю. Панасюк, С. J. Nemeth, R. N. Barger та інших [1; 2; 3]. У працях дослідників зазначається, що людина надзвичайно складна істота, особливо з точки зору психології і тому дослідження особистості присяжних має бути комплексним. Фактори, якими керуються присяжні при вирішенні справи, поділяються на зовнішні і внутрішні. До зовнішніх можна віднести характер судової справи, яка розглядається, а також особливості учасників процесу: особистісні характеристики потерпілого, свідків, підсудного, процедуру допиту тощо. Внутрішні діляться на соціодемографічні і психологічні. До соціодемографічних відносять стать, расу, рівень освіти тощо. До психологічних – особливості сприйняття, мислення, особисту емоційність, правосвідомість, моральність, стереотипи.

Відразу окреслимо, що процедури відбору присяжних і суддів відрізняються. Оскільки у випадки відбору суддів мова йде про відбір на посаду судді, цей процес суворо регламентований, що включає в себе цілу низку правових, адміністративних, професійних та соціально-психологічних умов і процедур. Проте питання психологічних особливостей моральної свідомості суддів та присяжних схожі і мають бути предметом психодіагностики на етапі їх відбору.

Вивчаючи рівень моральної свідомості, необхідно визначати принципи, мотиви людини, її ставлення до багатьох категорій, наприклад, до добра і зла. Моральні знання впливають на формування позитивного або негативного ставлення до суспільних явищ. Тому їх аналіз є необхідним у науковому плані вивчення критеріїв відбору присяжних.

Дослідження, засновані на теорії «Авторитарної особистості» (The authoritarian personality), що проводились в 50-х роках ХХ століття групою психологічно орієнтованих вчених показали, що при розгляді кримінальних справ авторитарні особистості частіше тяжіють до позиції обвинувачення, як в питаннях встановлення провини, так і у виборі заходів покарання. У свою чергу, егалітарні особистості схильні приймати сторону захисту і не так націлені на те, щоб покарати злочинця, як авторитарні особистості. В меншій мірі, в цивільних справах, пов'язаних з питаннями грошової компенсації збитку, егалітарні особистості частіше стають на бік позивача, а авторитарні на сторону відповідача [4].

Інший особистісний конструкт, що стосується поведінки суддів і присяжних, пов'язаний з переконанням в наявності внутрішнього або зовнішнього локусу контролю подій. «Інтерналі» схильні вважати, що вони в значній мірі контролюють події, що з ними відбуваються. «Екстернали» більш схильні вірити в те, що на результати впливають зовнішні сили або чужі сили. Дослідження показують, що «інтерналі» частіше приписують відповідальність за злочин обвинуваченому і виносять більш суворі вироки [4, с. 96].

О. О. Гулевич зазначає, що перша презентація наукового відбору присяжних відбулася, коли «Дж. Шульман і його колеги взяли участь у відборі колегії для судового процесу в Гаррісберзі, штат Пенсильванія (США), в 1971 році, підсудними в якому були студенти, замішані в антивоєнній діяльності за часів в'єтнамської війни» [1, с. 56]. В ході попередньої перевірки присяжних на допуск до судового процесу над «гаррісбергською вісімкою», група соціолога Дж. Шульмана і психолога Р. Крісті використовувала «статистичне моделювання» в процедурах відбору присяжних. Статистичне моделювання передбачає проведення масштабного обстеження в межах спільноти, з якої буде набиратися «пул присяжних» [1]. Під час досліджень, з використанням методу інтерв'ю, збиралася демографічна, соціальна та економічна інформація щодо релігії, віку, статі, професії і подібних характеристик, яка згодом зв'язується з упередженнями та нахилами, що стосуються питань майбутнього судового розгляду. Ця інформація

оброблялася і вводилася в комп'ютер. Вивід даних програмувався на ідентифікацію «ідеального» присяжного, а також прийнятні і неприйнятні профілі. Критики назвали такий спосіб відбору присяжних «соціологічної грою в кістки» і схемою «соціологічного скиртування присяжних». Захисники цих процедур підкреслювали, що дослідники не менш інших усвідомлюють, що люди не завжди діють відповідно до своїх нахилів [1, с. 57].

Ця обставина привернула увагу вчених, до основних принципів виконання своєї ролі присяжними, а саме їх соціальної, моральної, інтелектуальної зрілості, морально-психологічної стійкості, правосвідомості. Встановлено, що на винесення вердикту впливає рівень правосвідомості присяжного, як сукупність соціальних установок (аттитюдів) до злочинців і злочинів, покаранню, закону, правоохоронних органів, суду [5].

С. Т. Шайкенова обґрунтовує необхідність створення наукового фундаменту для процедури відбору присяжних методом об'єднання психологічних розробок і юридичного обґрунтування. За її переконанням «не можна допустити, щоб в ряди присяжних засідателів потрапили користолюбні, істеричні, маніакальні і малопрацевдатні члени суспільства...». Виходячи з цього С. Т. Шайкенова пропонує оцінювати рівень розвитку моральної свідомості присяжних, використовуючі валідні й надійні методи [6, с. 34].

На наше переконання також сьогодні є необхідність застосовувати в процесі відбору суддів та присяжних процедури оцінки їх моральної свідомості, тому, що виявляючи рівень моральної свідомості, ми можемо з високою ймовірністю визначити принципи, мотиви людини, її ставлення до категорій «добро і зло», ставлення до обов'язку, відповідальності, справедливості, ставлення до життя, смерті, честі, гідності, совісті, сорому тощо. Аналіз моральної свідомості дозволить також визначити у суддів та присяжних розвиток таких психологічних і соціальних категорій, як толерантність, повага, співчуття.

На думку С. С. Якубенко, для того, щоб людина зуміла оцінити вчинок, зробити моральний вибір, в неї самій повинен бути високий рівень моральної свідомості [7]. В людині, вважає С. С. Якубенко необхідно виховувати свідоме ставлення до норм і правил моралі, їх розуміння – від цього залежить самостійність в моральному виборі, в оцінці вчинку або якості особистості, в засобах розв'язання конфліктних ситуацій [7].

Найважливішою якістю моральної свідомості, як критерію відбору суддів і присяжних є те, що вона є складовою частиною суспільної свідомості та характеризується всіма притаманними їй ознаками. Вона є людською формою відображення і духовного освоєння дійсності та ґрунтується на суспільних відносинах, соціальному бутті й носить об'єктивний характер.

Емпіричні дослідження моралі і морального розвитку мають багату і довгу історію. Так, ще в працях С. М. Піттель, Дж. А. Мендельсон, К. Вендоф, В. Джеймс обґрунтовувались різні індивідуальні та суспільні аспекти моральної свідомості [8; 9; 10]. В подальшому з метою вимірювання моральності використовували список особистісних характеристик, здійснювалось порівняння моральних суджень жінок і чоловіків, студентів і школярів, при цьому застосовували математичні методи вимірювання моралі [10].

У США з 1894 до 1932 року, поряд зі стандартизованими опитуваннями, використовувалися вільні моральні судження, методики завершення пропозицій, спостереження. Однак, в даний період, тестування як метод виявився мало застосований до свідомості. Іншими словами, з математичною точністю оцінити, «скільки моралі» у конкретної людини не вдавалося [10].

У Європі на початку ХХ століття також досліджувались методи діагностики моральної свідомості. Зокрема застосовувались тести «виправдання» (обґрунтування), в яких треба було пояснити деяке гіпотетичне моральне рішення (то могла бути конкретна реакція, але могло бути і узагальнене рішення, наприклад «чому не можна красти»). Також розроблялись методи діагностики – ранжування, або оцінки проступків, за їх тяжкістю [10].

В подальшому моральну свідомість, в першу чергу, стали розглядати як функцію розвитку, в тому числі інтелекту (Ж. Піаже). Відбувається перехід від бланкових методик до інтерв'ю, якісна стандартизація методів. Далі все частіше в загальні діагностичні опитувальники стали включатися шкали для оцінки моральної свідомості. Отримали розвиток проектні методи дослідження особистості в цілому, в тому числі і моральної свідомості [10].

В 60-70-ті роки ХХ століття дослідники моральної свідомості Дж. С. Джиббс і С. В. Шнелль стверджували, що статус моральної свідомості, як предмета досліджень зріс від «додаткового» до першорядного. В цей період характерним є поширення методів «незакінчених історій», в яких спеціально використовується деякий моральний зміст [11]. Саме в цей час сформувався когнітивний підхід в дослідженнях моральної свідомості, яскравим представником якого є Л. Колберг. Запропонований ним метод дослідження моральної свідомості «Інтерв'ю моральних дилем» – MDI (Moral Dilemma interview) спершу виявився не зовсім придатним для оцінки моральної свідомості (моральних суджень) в різних культурах. Дж. Р. Снареу провів аналіз моральних суджень представників різних країн. Практично у всіх країнах, випробовувані досягали четвертої стадії (в теорії Л. Колберга всього шість стадій розвитку моральних суджень), тоді, як п'ята і шоста стадії досягалися рідко [12].

Тоді постало питання, про адаптацію методики Л. Колберга, з чим Л. Колберг і А. Колбі успішно впоралися – з'явилось «Інтерв'ю моральних суджень» [13]. В цьому методі випробуваний сам виносить деяку оцінку або обґрунтування на основі моральних дилем, оцінюється важливість заздалегідь заданих моральних цінностей. Цей метод комбінації «продуктивного» і оціночного підходу став класичним. Вільні відповіді досліджуваних дозволяли отримувати різного роду інформацію. З одного боку, це «індекс моральної зрілості» – MMS (Moral Maturity Score), який показував рівень розвитку моральних суджень, з іншого боку, «Індекс зрілості психологічних захистів» – DMS (Defense Maturity Score) [13].

Надалі з'являлися ще ряд методик, спрямованих на дослідження моральної свідомості. Приблизно в той же час (1974) з'явився «Тест вирішального аргументу» – ДІТ (Defining Issues Test) Дж. Р. Реста [10]. У тесті використовувалися моральні дилеми, але була виключена необхідність виведення оцінки моральних суджень. Від суб'єкта було потрібно оцінити моральні міркування або обґрунтування. Проте істотним недоліком було те, що у суб'єкта виключалася можливість давати власне обґрунтування. Пізніше з'явилася модифікація – ДІТ-2. Відмінності були в пропонованих ситуаціях і варіантах відповідей, в схемі підрахунку результатів і в виявленні недостовірних відповідей [10]. В 1991 році Дж. Джиббсом з колегами розроблена методика «Соціоморальної рефлексії діагностика – коротка форма» – СРД-КФ (Sociomoral Reflection Measure – Short Form; SRM-SF), в якій випробовувані самостійно формулюють обґрунтування своїх дій і відносин. В опитувальник були включені питання, що відносяться до соціосвідомих цінностей, наприклад «порядку життя», «не кради» тощо [10].

Для вивчення моральної свідомості суддів і присяжних в Україні пропонується використовувати адаптований тест – «Інтерв'ю моральних дилем» – MDI (Moral Dilemma Interview) Л. Колберга. В основі моделі морального розвитку Л. Колберга лежать

наступні постулати, яких необхідно дотримуватись під час здійснення психодіагностики моральної свідомості присяжних:

- базовим поняттям моделі морального розвитку Л. Колберга є поняття справедливості, принципи якої, в свою чергу, є основою для вирішення моральних конфліктів, що виникають в результаті зіткнення інтересів учасників;
- представники різних культур фактично не розрізняються за ступенем прийняття основних цінностей: закону, совісті, справедливості покарання, авторитету, цивільних прав, договору, довіри, життя права власності, правди;
- моральний розвиток має три послідовних рівня, кожен з яких включає дві чітко виражені стадії. Протягом цих шести стадій відбувається прогресивна зміна підстав морального міркування;
- правила, норми, закони створюються людьми на основі взаємної угоди, значить при необхідності їх можна змінювати;
- доросла людина, пройшовши через усі етапи морального розвитку, приходять до усвідомлення того, що в світі не існує нічого абсолютно правильного чи неправильного і що моральність вчинку залежить не стільки від його наслідків, скільки від намірів людини, яка його здійснює;
- розвиток здатності у людини приймати точку зору інших учасників морального конфлікту призводить до врівноваженості і оборотності моральних суджень і говорить про те, що система моральних цінностей сформована;
- критеріями моральної зрілості, тобто досягненням вищого рівня морального розвитку є прийняття універсальних етичних принципів і формування особистістю нових власних моральних цінностей;
- основні моральні норми і принципи особистості виробляються в ході соціальної взаємодії;
- так як всі культури мають загальні основи соціальної взаємодії, процес морального розвитку в усіх суспільствах підпорядковується загальним правилам і закономірностям.

Л. Колберг виділив три рівні морального розвитку: доконвенціональний, конвенційний та постконвенціональний [14].

1. Доконвенціональний рівень. Людина, що знаходиться на цьому рівні, при визначенні «моральності» вчинку виходить з того, наскільки той чи інший вчинок задовольняє її власні потреби. Цей рівень включає в себе дві стадії. Перша стадія характеризується орієнтацією на покарання і слухняність. Людина, що знаходиться на другій стадії, як «моральною» розглядає ту поведінку, яка задовольняє її власні потреби і лише випадково – потреби інших людей. Таким чином, основним двигуном її поведінки є дотримання балансу між покаранням і винагородою.

2. Конвенціональний рівень. Людина, що знаходиться на цьому рівні морального розвитку, розуміє необхідність виконання ряду правил для збереження цілісності суспільства. Цей рівень також включає в себе дві стадії. Для людини, що знаходиться на третій стадії, основним регулятором поведінки є вимоги малої групи (сім'ї, друзів, колег), членом якої вона є. Людина, що проходить четверту стадію, керується в своїй поведінці не вимогами конкретних членів своєї групи, а нормами суспільства, виконання яких необхідне для підтримки життєздатності соціальної системи. Її головною метою стає підтримання існуючого соціального порядку.

3. Постконвенціональний рівень – найвищий рівень морального розвитку. Людина, що знаходиться на цьому рівні, керується вже не власними інтересами і не

вимогами соціальної групи, для неї особливу значимість набуває справедливість правил, відповідно до яких приймається ті чи інші рішення (процедурна справедливість). Людина на найвищій – шостій стадії – самостійно вибирає єдину систему моральних норм і дотримаються її.

Слід зазначити, що постконвенціональний рівень морального розвитку – це рівень розвитку особистісних моральних принципів, які можуть відрізнятися від норм референтної групи, але при цьому мають загальнолюдську широту і універсальність. Ідеальним для присяжного, на наш погляд є прагнення саме до постконвенціонального рівня моральної свідомості.

Таким чином, сучасний суд, втому числі із залученням присяжних, має бути демократичним, справедливим і дієвим засобом здійснення правосуддя. Відбір до суду присяжних повинен йти шляхом пошуку кандидатів, які дійсно здатні не тільки усвідомити свою відповідальність перед підсудним і жертвою, а й розглядати справу максимально неупереджено і незалежно від думки судді, не бути всього лише придатком. Тому суд присяжних повинен бути не тільки правильно і чітко врегульований нормами права, його повинні доповнювати ще й науково-обґрунтований і практично ефективний психологічний відбір кандидатів у присяжні.

Враховуючи, що присяжні зазвичай не є професійними юристами і керуються переважно своїми внутрішніми переконаннями й моральністю під час прийняття рішення, однією з найважливіших складових їх особистості виступає моральна свідомість. Динаміка розвитку інституту присяжних, зміни в суспільстві, зрушення в моральних цінностях людей, зміни рівня правосвідомості, все це потребує науково-практичної розробки процедури відбору присяжних та зокрема психодіагностики їх моральної свідомості.

Для відбору кандидатів на посади суддів сьогодні також необхідно включити низку процедур з дослідження їх рівня моральної свідомості. Психодіагностика моральної свідомості суддів дозволить вивчити їх моральні принципи й мотиви поведінки, ставлення до категорій «добро і зло», ставлення до обов'язку, відповідальності, справедливості, до життя, смерті, честі, гідності, совісті, а також з'ясувати наявність в структурі особистості таких соціально-психологічних категорій, як толерантність, повага, співчуття.

Моральна свідомість є складовою частиною суспільної свідомості і була предметом багатьох наукових досліджень. Аналізуючи безліч методик і підходів для діагностики моральної свідомості, їх застосування і розвиток в історичному контексті, ми дійшли висновку, що тест «Інтерв'ю моральних дилем» Л. Колберга, як класична методика, найбільш прийнятна для визначення рівня моральної свідомості судді та присяжного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гулевич О. А. Психологія у суді присяжних. Аналітичний огляд. Навчальний посібник для студентів факультетів психології вищих навчальних закладів за спеціальністю 020 400 «Психологія». М: Міжнародне суспільство ім. Л.С. Виготського, 2003. 259 с.
2. Калашнікова А. С., Львовичкіна Н. С. Внутрішні фактори, що впливають на вердикт присяжних засідателів. *Психологія та право*. 2013. № 2. URL: <http://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n2/61013.shtml> (дата звернення: 13.02.2022).
3. Панасюк А. Ю. Психологічні аспекти відбору присяжних засідателів (рекомендації учасникам судового розгляду). *Суд присяжних*. М. 1994, 367 с.
4. Adorno T. W., Frenkel-Brunswik E., Levinson D. J., Sanford R. N. The authoritarian personality. New York: Harper and Row, 1950. 228 p.

5. Tapp J. L. Developing senses of law and legal justice. *The Journal of Social Issues*. 1971. Vol. 27. P. 65–92.
6. Шайкенова С. Т. Процедура відбору присяжних засідателів в Республіці Казахстан: теоретичний та практичний аспекти розвитку інституту народного правосуддя у кримінальному судочинстві. *Право держава СНД ЄврАзЮж.*, № 10 (17). 2009. С. 32–39.
7. Якубенко С. С. Моральна свідомість особистості: сутність та структура. *Науковий огляд*. URL: <http://intkonf.org/yakubenko-scmoralna-svidomist-osobistosti-sutnist-ta-struktura/> (дата звернення: 19.02.2022).
8. Pittel S. M., Mendelsohn G. A. Measurement of Moral Values: A Review and Critique. *Psychological Bulletin*. 1966. Vol. 66. No. 1. P. 22–35.
9. Bosanquet B. Psychology of the moral self. London: Macmillan and Co.. Limited, 1897. URL: <https://archive.org/stream/psychologyofmora00bosarich#page/n5/mode/2up> (дата звернення: 19.02.2022).
10. Хвостов А. Діагностика моральної свідомості у зарубіжних дослідженнях. *Розвиток особистості*. № 3. 2016. С. 113–138.
11. Gibbs J.C., Schnell S.V. Moral Development «Versus» Socialization: A Critique. *American Psychologist The Ohio State University*, October 1985. P. 235–244.
12. Snarey J.R. Cross-Cultural Universality of Social-Moral Development: A Critical Review of Kohlbergian Research. *Psychological Bulletin*. 1985. Vol. 97. No. 2. P. 202–232.
13. Colby A., Kohlberg L. The Measurement of Moral Judgment: Theoretical Foundations and Research Validation. Cambridge University. Press May 29, 1987, England. p. 397.
14. Методика оцінки рівня розвитку моральної свідомості (Ділеми Л. Колберга). Діагностика емоційно-морального розвитку / ред. І.Б. Дерманова. СПб., 2002. С. 103–112.

REFERENCES

1. Gulevich, O. A. (2003). Psihologiya v sude prisyazhnyh. Analiticheskij obzor. Uchebnoe posobie dlya studentov fakul'tetov psihologii vysshih uchebnyh zavedenij po special'nosti 020400 «Psihologiya». M.: Mezhdunarodnoe obshchestvo im. L.S. Vygotskogo [in Russian].
2. Kalashnikova, A. S., Levochkina N. S. (2013). Vnutrennie faktory, vliyayushchie na verdikt prisyazhnyh zasedatelej. *Psihologiya i pravo*, 2. URL: <http://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n2/61013.shtml> [in Russian].
3. Panasyuk, A. Yu. (1994). Psihologicheskie aspekty otbora prisyazhnyh zasedatelej (rekomendacii uchastnikam sudebnogo razbiratel'stva). *Sud prisyazhnyh*. M. [in Russian].
4. Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., Sanford, R. N. (1950). The authoritarian personality. New York: Harper and Row.
5. Tapp, J. L. (1971). Developing senses of law and legal justice. *The Journal of Social Issues*. Vol. 27, 65–92.
6. Shajkenova, S. T. (2009). Procedura otbora prisyazhnyh zasedatelej v Respublike Kazahstan: teoreticheskij i prakticheskij aspekty razvitiya instituta narodnogo pravosudiya v ugolovnom sudoproizvodstve. *Pravo gosudarstvo SNG EvrAzYUzh*. № 10 (17), 32–39 [in Russian].
7. Yakubenko, S. C. Moral'na svidomist' osobistosti: sutnist' ta struktura. *Naukovij oglyad*. URL: <http://intkonf.org/yakubenko-scmoralna-svidomist-osobistosti-sutnist-ta-struktura/> [in Russian].
8. Pittel, S. M., Mendelsohn, G. A. (1966). Measurement of Moral Values: A Review and Critique. *Psychological Bulletin*, Vol. 66. No. 1, 22–35.
9. Bosanquet, B. (1897). Psychology of the moral self. London: Macmillan and Co.. Limited. URL: <https://archive.org/stream/psychologyofmora00bosarich#page/n5/mode/2up>

10. Hvostov, A. (2016). Diagnostika moral'nogo soznaniya v zarubezhnyh issledovaniyah. *Razvitie lichnosti*, 3, 113–138 [in Russian].
11. Gibbs, J. C., Schnell, S. V. (1985). Moral Development «Versus» Socialization: A Critique. *American Psychologist The Ohio State University, October*, 235–244.
12. Snarey, J. R. (1985). Cross-Cultural Universality of Social-Moral Development: A Critical Review of Kohlbergian Research. *Psychological Bulletin, Vol. 97, 2*, 202–232.
13. Colby, A., Kohlberg, L. (1987). The Measurement of Moral Judgment: Theoretical Foundations and Research Validation. Cambridge University. Press May 29, England.
14. Metodika ocnki urovnya razvitiya moral'nogo soznaniya (Dilemmy L. Kolberga). (2002). Diagnostika emocional'no-nravstvennogo razvitiya (ed.) I.B. Dermanova. SPb. [in Russian].

Бібліографічний опис для цитування:

Лефтеров В. Психологічний аналіз та діагностика моральної свідомості суддів і присяжних. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 47–55.

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258315

УДК 37.018.43:004.38:111.1:372.32

Олександр Якович Митник,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри практичної психології,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-2916-7344
mytnyk1969@ukr.net

ПОБУДОВА РОЗВИВАЛЬНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА У ПРОЦЕСІ ЕЛЕКТРОННОГО НАВЧАННЯ У ЗВО

У статті розкрито сутність електронного навчання та його переваги, засоби забезпечення продуктивності електронного навчання. Метою статті є розкриття змісту поняття «розвивальне освітнє середовище», сутності та структури технології побудови такого середовища у процесі електронного навчання. Використовуються такі методи: теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, моделювання, з метою опису методики побудови ситуації розмірковування та втілення в освітній процес завдань для спільної діяльності.

Ключові слова: розвивальне освітнє середовище, електронне навчання, технологія побудови розвивального освітнього середовища, ситуація розмірковування, конструктивна взаємодія учасників освітнього процесу.

Alexander Mytnyk,
PhD of Psychological, Professor,
Head of the Department
of Practical Psychology,
National Pedagogical University
named after M. P. Dragomanova,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-2916-7344
mytnyk1969@ukr.net

CONSTRUCTION OF DEVELOPMENTAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT DURING THE E-LEARNING PROCESS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

The article reveals the essence of e-learning and its benefits, means of ensuring the effectiveness of e-learning. The aim of the article is to reveal the concept of "developmental educational environment", the essence and structure of the technology of building such an environment in the e-learning process. The following methods are used: theoretical analysis of scientific literature on a research topic, modeling, in order to describe the methods of constructing a situation of reflection, and implementation of exercises for joint activities in the educational process.

The article reveals the concept of "developmental educational environment" as an electronic space in which the student transforms from a reader into an active seeker of new information. The examples of its use in various educational and (or) professional situations are presented. The technology of construction of such an environment in the process of e-learning is characterized, namely its components: conceptual, content, procedural and control-corrective. The process of presenting educational information, which is based on a certain concept (system of concepts) and its properties, in conditions of e-learning is presented. Psychological and pedagogical conditions of e-learning are presented, such as an implementation of free choice of learning trajectory by each student; problem-based learning; stimulation of intellectual activity; ensuring interaction with students. The general technique of construction of tasks for team work is presented, the characteristics of mental development of students in the process of work on such tasks are described. It is proven that the implementation of this technology in the educational process allows to bring up each student's desire for achievements in education and professional activities.

Keywords: developmental educational environment, e-learning, technology of construction of developmental educational environment, situation of reflection, constructive interaction of members of educational process.

Вища освіта сьогодення спрямована на оновлення її змісту й форм, виховання відповідальної особистості, здатної до самоосвіти і саморозвитку, що вміє критично мислити, аналізувати різноманітну інформацію, застосовувати отримані знання і вміння для вирішення актуальних проблем сьогодення. Виходячи з вище зазначеного, провідною метою вищої освіти сьогодення є виховання особистості професіонала-діяча, особистості, яка буде спроможна у своїй подальшій життєдіяльності створювати матеріальні й духовні цінності, змінювати на краще суспільне життя й себе, аналізувати й оцінювати наслідки цих змін, створювати нове та доводити цінність створеного професійній громадськості.

Саме освітній простір, в якому домінує у часі пізнавальна активність студента є чинником розвитку мотиваційної (мотив пізнавального інтересу, прагнення до досягнень, до саморозвитку), пізнавальної (поняттєве, дивергентне мислення, інтелектуальні уміння, рефлексія), соціальної (комунікативні уміння, емоційно-вольові якості) сфер особистості діяча.

Сьогодні, коли в світовому просторі виявлено вірус COVID-19, все більшої актуальності і популярності набирає електронне дистанційне навчання. Ми підтримуємо позицію Declan Dagger, Alexander O'Connor, Séamus Lawless, Eddie Walsh and Vincent Wade [4], які вважають, що електронне навчання є інноваційною технологією. Ця технологія спрямована на професіоналізацію та підвищення академічної мобільності студентської молоді. На сучасному етапі розвитку ІТ дистанційне навчання можна розглядати як технологічну основу сучасної вищої освіти.

Основною перевагою електронного навчання, на думку В. Кухаренко, є його гнучкість і адаптивність до потреб і можливостей студентів, які, в основному не відвідують регулярних занять, а працюють у зручній (як для викладача, так і для студента) для такої роботи час у зручному місці й зручному темпі [3]. А це допомагає кожному студенту побудувати індивідуальну траєкторію розвитку особистості майбутнього фахівця. Електронне навчання визначило нову роль викладача: відтепер він не лише є координатором навчально-пізнавального процесу, а й може коригувати свій курс, перетворюючи його засобами електронного забезпечення його як розвивальний.

E-learning слід розглядати як навчання, яке побудовано на ІТ-технологіях. Ці технології передбачають як інтерактивну самоосвіту, так і інтенсивну консультаційну т'юторську підтримку того, хто навчається. В. Дж. Хассон, В. Бленк, А. А. Андрєєва, М. В. Моїсєєва, В. М. Кухаренко, Д. Ріель та інші присвятили свої наукові пошуки реалізації цього виду навчання [5] у межах системи самоосвіти України та західних країн. Комп'ютерні засоби професійної комунікації розглядали Н. Волкова, Ю.Мащбіц; проблеми та перспективи розвитку дистанційного навчання – В. Кухаренко, Е. Носенко; мультимедійні технології – Л. Джеймс, А. Петренко.

Аналіз наукової літератури дає можливість констатувати, що для забезпечення продуктивності електронного навчання воно має бути комбінованим: поєднання синхронного та асинхронного. Наприклад, при синхронному навчанні студент вчиться дистанційно комунікувати у змодельованому професійному середовищі. Це можуть бути онлайн-рольові тренінги, коли студент бере на себе певну роль за запропонованими вимогами та діє у межах цієї ролі. Підготовка до певних ролей – самоосвіта здійснюється за допомогою асинхронного навчання: використовуються чати, різні месенджери, аудіо або відео, форуми тощо. Таким чином, комбіноване електронне навчання сприяє розвиткові діалогічних ланок у структурі мислення: «мислення насамперед для себе»

(висування певної гіпотези), «мислення насамперед для іншого» (здатність зайняти позицію іншого і мислити з його боку), «мислення спільно з іншим» (конструювання нового продукту). Комбіноване електронне навчання допомагає кожному студентові зрозуміти наскільки він правий повністю, частково чи зовсім не правий на шляху пізнання професії.

Метою статті є розкриття змісту поняття «розвивальне освітнє середовище», опис сутності та структури технології побудови такого середовища у процесі електронного навчання. Для розв'язання проблеми використовуються наступні методи і методики дослідження: теоретичний аналіз наукової літератури, моделювання, з метою опису методики побудови та втілення в освітній процес завдань для спільної діяльності; методи побудови ситуації розмірковування.

У контексті нашого дослідження розвивальний освітній простір – це електронне середовище, в якому студент перетворюється з читача в активного здобувача нової інформації та прикладів її використання у різноманітних навчальних та (або) професійних ситуаціях. Провідним засобом активної мисленнєвої діяльності студента є ситуація розмірковування – ситуація допитливості, сумніву, пошуку. Організувати названу ситуацію в електронному середовищі можна по-різному. Принаймні ми виділяємо два напрямки. Охарактеризуємо їх.

Перший напрямок. Пропонується приклад розмірковування за допомогою певного тексту або заздалегідь підготовленого відео викладач демонструє студентам вектор наукового мислення, вибудовуючи евристичну логіку через формулювання тези, підбір аргументів та побудову презентації; ставлячи проблемні питання він привертає увагу студентів до діалектичного руху думки до істини, роблячи їх ніби співучасниками наукового пошуку.

Другий напрямок. Викладач надає можливість студентам самостійно шукати нову інформацію, спрямовуючи їхні думки за допомогою евристичних питань: де?, коли?, як?, звідки?, чим?, чому? тощо.

Така подача інформації сприяє розвитку в студентів логічних умінь, а саме:

- визначати змістовні та логічні блоки, розуміти відмінність між ними;
- утворювати істинні та хибні прості судження, перетворювати істинне судження на хибне за допомогою частки «не» та слів: «всі», «деякі», «жодний», «принаймні один»;
- знаходити закономірності, висувати гіпотези;
- доводити власну точку зору, міркуючи за аналогією або проводячи прості дедуктивні міркування.

Подача інформації у проблемному ракурсі допоможе розвинути у студентів всі розумові операції і якості мислення, а також здатність висловлювати свої думки чітко і переконливо; здатність мислити поза конкретним змістом і зосереджуватися на структурі своєї думки; можливість самостійно отримувати нову інформацію; створювати власні продукти (нові завдання у певній професійній галузі); здатність активно мислити і планувати свої кроки. Здатність мислити пов'язана зі здатністю виявляти проблему і бути в курсі її; можливість застосовувати раніше вивчені (відомі) шляхи вирішення проблеми в новій освітній або життєвій ситуації (екстраполяція, підбір і аналіз фактів, знаходження зв'язків нового з тим, що було раніше вивчено тощо); робити припущення про вирішення певної професійної проблеми; обґрунтувати і довести припущення.

Розкриємо технологію побудови розвивального освітнього середовища у процесі електронного навчання. Враховуючи позицію П. Підкасистого про те, що у побудові будь-якої технології реалізується системний підхід, який охоплює всі основні аспекти розробки процесу навчання: від постановки мети, конструювання навчального процесу

до перевірки його ефективності [2]. Технологія побудови розвивального освітнього середовища у процесі електронного навчання, на нашу думку, представляє собою динамічну систему, яка охоплює усі ланки навчального процесу: мету, зміст, форми, засоби, має спрямованість на розвиток пізнавальних інтересів, набуття студентами професійних знань у вигляді флексибільних систем, придатних для використання у різних ситуаціях навчальної та професійної діяльності; професійних умінь, необхідних для здійснення ефективної професійної діяльності. У цілому технологія спрямована, перш за все, на розвиток творчого потенціалу студентів і має такі складові: концептуальну, змістову, процесуальну та контрольню-корекційну.

Охарактеризуємо кожен з названих складових. У концептуальну складову технології включаємо взаємопов'язану систему цільових орієнтирів: освітні, розвивальні, виховуючі та певні психолого-педагогічні умови електронного навчання.

- Освітні орієнтири мають на меті оволодіння під час навчання необхідними знаннями, придатними до використання у різних ситуаціях навчальної та професійної діяльності, засобами розумової діяльності; уміннями відтворювати під час навчального процесу логіку наукового пізнання.
- Розвивальні орієнтири фокусуються на розвитку понятійного, креативного та дивергентного видів мислення, а також інтелектуальних і творчих умінь.
- Виховуючі орієнтири фокусуються на допомозі тим, хто навчається, у самовизначенні і саморозвитку, вихованні наполегливості, організованості, витримки.

Серед психолого-педагогічних умов електронного навчання ми виділяємо такі:

- реалізація кожним студентом вільного вибору траєкторії навчання: кожен студент самостійно обирає траєкторію розвитку, свідомо обираючи для себе диференційовані за рівнем складності завдання для самостійної або контрольної роботи, поступово оволодіваючи знаннями й вміннями діяча.
- проблемне навчання як механізм для розгортання ситуації розмірковування в електронному середовищі: радимо починати кожен нову тему з певної навчальної (професійної) задачі, для розв'язання якої у студентів бракує певних знань та умінь. Такого характеру задача є певним підґрунтям появи зацікавленості у процесі пізнання, відчуття необхідності усвідомлення нової інформації для подальшого професійного розвитку. Організуючи ситуацію розмірковування в електронному середовищі, викладач допомагає студентам як самостійно, так і за допомогою різноманітних інтернет-джерел усвідомити нову інформацію, побудувати певні висновки, оволодіти новим, оригінальним способом розв'язання певного завдання.
- стимулювання інтелектуальної активності: рушійною силою успіху у навчанні має бути внутрішня спонука у якомога найповнішому задоволенні власних інтелектуальних і духовних потреб, особистісній і професійній самореалізації. Тобто, для більш ефективного розгортання інтелектуальної активності домінуючим в ієрархії мотивації інтелектуальної діяльності повинен стати мотив інтересу, прагнення до досягнень, тобто прагнення до створення власних розробок. З цією метою викладач має забезпечувати електронний ресурс адекватними за складністю завданнями. Відповідно до інтелектуального внеску студента має бути розроблена викладачем бальна система оцінювання.

Забезпечення взаємозв'язку зі студентською аудиторією. З метою забезпечення конструктивного взаємозв'язку зі студентською аудиторією наприкінці вивчення

кожного модуля навчальної дисципліни радимо викладачі на підсумковому семінарському (практичному) занятті пропонувати студентам роботу аналітичного характеру, яка містить такі завдання (питання):

- а) назвіть і коротко охарактеризуйте поняттєвий апарат, яким Ви оволоділи, опановуючи даний модуль;
- б) яким чином готувалися (не готувалися – поясніть причину) до поточних семінарських, практичних, лабораторних занять;
- в) які труднощі виникали під час підготовки до семінарських, практичних, лабораторних занять, як Ви з ними справлялись;
- г) чи відчували Ви практичну значущість матеріалу даного модуля, обґрунтуйте свої думки;
- г) Ваші пропозиції щодо збагачення змісту даного модуля;
- д) Ваше бачення проведення лекційних, семінарських, практичних, лабораторних занять.

Змістова основа технології включає процес подання навчальної інформації, стрижнем якої є певне поняття та його властивості. Процес формування будь-якого нового поняття має містити такі складові.

- окреслення ознак поняття в результаті знаходження спільного та відмінного у групі досліджуваних понять;
- підбір найближчого родового поняття;
- характеристика видової відмінності (виділення ознак, якими дане поняття відрізняються від інших у окресленому роді);
- підбір до даного поняття сумісних та несумісних понять;
- конкретизацію застосування поняття: розв'язування певних навчальних і (чи) професійних завдань.

Процесуальна складова технології охоплює систему завдань, спрямованих на застосування знань на практиці, у професійній діяльності. З метою розвитку емоційного та соціального інтелекту важливі завдання для командної роботи. Такі завдання можна теж пропонувати студентам, використовуючи ІКТ. Основною ознакою таких завдань є «Я-включеність» кожного до спільної роботи. Робота над цими завданнями допоможе викладачу активізувати творче мислення кожного студента, розвинути його гнучкість, діалогічні зв'язки в структурі мислення, а також емоційні та вольові якості, а саме: відповідальність за чітко окреслену складову спільної роботи, наполегливість, рішучість, прагнення підпорядкувати власні бажання спільній справі, чуйність, повага до думки іншого.

Алгоритм виконання загального завдання виглядає наступним чином: кожен член групи працює над своєю складовою (мікрочастиною) спільного завдання. Потім, у процесі конструктивної взаємодії [1], студенти об'єднують (комбінують) результати (розв'язки) мікрочастин в єдине ціле, що має призвести до створення нового продукту. Використання інструментів ІКТ допомагає залучити всіх студентів до спільної діяльності.

LearningApps.org сервіс призначений для розробки інтерактивних завдань, які можна використовувати, працюючи індивідуально і у групах. Щоб створити авторський ресурс на високому якісному рівні, потрібно мати мінімальні навички ІКТ. Сьогодні сотні вправ для будь-якого віку є загальнодоступними. Для того, щоб кожен студент брав активну участь у груповій роботі, він повинен отримати своє власне завдання, нехай і типово, результат якого повинен бути значним для всієї групи і не повинно бути можливості скопіювати його однокласниками.

Контрольно-корекційна основа технології охоплює методи контролю і самоконтролю, які мають допомогти викладачеві здійснювати корекцію процесу формування професійних знань та умінь, заохочувати кожного студента до вищих досягнень. Серед методів контролю – це переважно тестові завдання із запропонованими професійними задачами. Виконання таких завдання пропонується у дистанційному середовищі на платформі Moodle.

Таким чином, названа технологія була розроблена у травні 2021 року і впроваджена у дистанційне електронне середовище у першому семестрі 2021–2022 навчального року у навчальних групах 3–4-го курсів студентів спеціальності «Психологія» («Практична психологія») Педагогічного факультету НПУ ім. Михайла Драгоманова. У результаті її впровадження протягом семестру можна констатувати, що у студентів переважає пізнавальний інтерес, прагнення до досягнень у навчанні та у професійній діяльності. Так, результати впровадження діагностичної методики «Потреба у досягненнях» (автор: Ю.М. Орлов) свідчать, що серед 19 студентів 4-го курсу 14 (74 %) мають високий рівень названої потреби. І, як наслідок, за результатами першого семестру поточного навчального року – відсутні студенти із задовільними оцінками. Це пов'язано із забезпеченням «Я-включеності» кожного в освітній процес, із залученням в процес навчання елементів проектної діяльності, командної роботи. Отже, описана вище технологія за умови її застосування у процесі електронного навчання допоможе кожному студенту стати пізнавально активною, реально й творчо мислячою, самокритичною особистістю, застосовувати знання на практиці, створюючи змодельоване професійне середовище.

Подальше дослідження спрямоване на створення психолого-педагогічного забезпечення становлення соціально успішної особистості студента у процесі електронного навчання. Дане дослідження, розпочате у вересні 2021 року, проводиться у співпраці професорсько-викладацьким складом кафедри практичної психології Педагогічного факультету НПУ імені М.П. Драгоманова та Інституту психології Люблинського католицького університету Іоана Павла II, Польща.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Митник О. Я., Ліскін В. О. Конструктивна взаємодія суб'єктів ВНЗ як засіб здійснення моніторингу якості навчальних досягнень студентів. Вища освіта України, Том IV, Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». К., 2011. С. 143–152.
2. Підкасистий П. И., Портнов М. Л. Мистецтво викладання. М., 1998. 220 с.
3. Теорія та практика змішаного навчання: монографія / В. М. Кухаренко, С. М. Березенська, К. Л. Бугайчук, Н. Ю. Олійник, Т. О. Олійник, О. В. Рибалко, Н. Г. Сиротенко, А. Л. Столяревська; за ред. В. М. Кухаренка. Харків: «Міськдрук», НТУ «ХПІ», 2016. 284 с.
4. Dagger D., O'Connor A., Lawless S. Service-Oriented E-Learning Platforms. From Monolithic Systems to Flexible Services. *IEEE Internet Computing*. 2007. Vol. 11, Issue 3. P. 28–35. doi: 10.1109/mic.2007.70
5. E-learning или дистанционное обучение. URL: <http://e-college.ru/elearning> (дата звернення: 16.04.2022).

REFERENCES

1. Mytnyk, O. Ya., Liskin, V. O. (2011). *Konstruktyvna vzaiemodiia subiektiv VNZ yak zasib zdiisnennia monitorynhu yakosti navchalnykh dosiahnen studentiv*. Vyscha osvita Ukrainy,

- Tom IV, Tematychnyi vypusk «Vyshcha osvita Ukrainy u konteksti intehratsii do yevropeiskoho osvitnoho prostoru». K. [in Ukrainian].
2. Pidkasistyj, P. I., Portnov M. L. (1998). *Iskusstvo prepodavaniya*. M. [in Russian].
  3. Kukharenko, V. M., Berezenska, S. M., Buhaychuk, K. L. et. al. (2016). *Teoriia ta praktyka zmishanoho navchannia: monohrafiia*. Kharkiv: «Miskdruk», NTU «KhPI» [in Ukrainian].
  4. Dagger, D., O'Connor, A., Lawless, S. (2007). Service-Oriented E-Learning Platforms. From Monolithic Systems to Flexible Services. *IEEE Internet Computing, Vol. 11, Issue 3, 28–35*. doi: 10.1109/mic.2007.70
  5. E-learning ili distancionnoe obuchenie. URL: <http://e-college.ru/elearning> [in Russian].

Бібліографічний опис для цитування:

Митник О. Я. Побудова розвивального освітнього середовища у процесі електронного навчання у ЗВО. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 56–62.

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258316

УДК: 159.923.33:355.48

Сергій Миколайович Миронець,
доктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології,
Київський національний торговельно-
економічний університет,
м. Київ, Україна
ORCID:0000-0002-9185-3206
myronets.sm@gmail.com

ВПЛИВ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ НА СУБ'ЄКТИВНЕ СТАВЛЕННЯ РЯТУВАЛЬНИКІВ МІЖНАРОДНИХ ГУМАНІТАРНИХ МІСІЙ ДО УМОВИ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ТА ГРУПОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто психологічні особливості діяльності фахівців зведених рятувальних підрозділів міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій. Визначено основні механізми впливу професійного стресу, та особливості їхнього суб'єктивного ставлення до діяльності в умовах впливу стрес-факторів підвищеної ефективності. Розкрито визначення та обґрунтування основних принципів і стратегій суб'єктно-суб'єктних та суб'єктно-об'єктних показників діяльності рятувальників, представлено результати дослідження об'єктивних параметрів діяльності міжнародних гуманітарних місій, що дає змогу наблизитися до визначення концептуальних підходів психологічного забезпечення діяльності МГМ.

Ключові слова: міжнародна гуманітарна місія, рятувальна операція, стрес фактори, професійний стрес.

Sergii Myronets
PhD of Psychological, Professor,
Head of Psychology Department,
Kyiv National University of
Trade and Economics,
Kyiv, Ukraine.
ORCID:0000-0002-9185-3206
myronets.sm@gmail.com

THE INFLUENCE OF OCCUPATIONAL STRESS ON THE SUBJECTIVE ATTITUDE OF RESCUERS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN MISSIONS TO THE CONDITIONS OF INDIVIDUAL AND GROUPS

The article considers the psychological features of the activities of specialists of the consolidated rescue units of the International Humanitarian Missions (IHM) and rescue operations (RO). Identify the main mechanisms of occupational stress, and the peculiarities of their subjective attitude to activities under the influence of stressors of high efficiency. It is established that the conditions of professional activity of IHM rescuers are most influenced by two groups of stressors of high intensity: external stressors and the actual stressors of the professional activity, and the result of their work depends largely on a number of external factors. involved in the activities of the mission, weather and climatic conditions, serviceability of equipment, decisions of the head, etc.) than from the rescuer as an individual subject of labor.

In such conditions, an international-class lifeguard may feel like a passive object of other people and external circumstances, rather than an active subject of his own professional activity. The main features of their way of life in the IHM rescuers international class consider: long separation from home and family, no weekends and holidays, busy work schedule, confined space during the IHM, lack of free time, spending most of the time in terms of tasks. appointment.

According to the results of the analysis, rescuers of international class operate under conditions where the result of their work depends more on a number of external factors (joint efforts of all specialists involved in IHM, weather and climatic conditions, equipment, managerial decisions, etc.) than from the rescuer himself as an individual subject of

labor. In such conditions, an international-class lifeguard may feel like a passive object of other people's actions and external circumstances, rather than an active subject of his own professional activity.

The main features of their way of life in the conditions of MHM rescuers of international class consider: long separation from home and family, lack of weekends and holidays, busy work schedule, closed space during the MHM, lack of free time, spending most of the time appointment.

Key words: *international humanitarian mission, rescue operation, stress factors, professional stress.*

Діяльність рятувальників в умовах Міжнародних гуманітарних місій (МГМ) та пошуково-рятувальних операцій (ПРО) пов'язана зі значними фізичними і нервово-емоційними навантаженнями, а також ускладнена впливом численних несприятливих і небезпечних факторів навколишнього середовища. Ці обставини істотно підвищують ймовірність розвитку негативних змін у функціональних станах фахівців, що проявляються у зниженні рівня психофізіологічної адаптації або зривів у структурі професійної готовності до виконання завдань в екстремальних умовах. Останні неминуче проявляються у професійних помилках і порушеннях в алгоритмах діяльності, порушеннях дисципліни, в психічних і психосоматичних розладах.

В умовах тривалого ведення МГМ може виникати досить характерна динаміка стану їх учасників, пов'язана з хроніфікацією пережитого ними стресу. При цьому відчуття небезпеки і мотивація до надання допомоги, які на початковому періоді відігравали роль активних стимулів, у зв'язку з виснаженням функціональних резервів і астенизацією віддаляються на другий план. Головними стають характеристики, що формують поведінку, спрямовані на збереження фізичних і душевних сил.

Знижуються активність, настрої і працездатність, підвищується рівень тривожності, напруженості і невпевненості в собі. Можуть виникати труднощі в ухваленні рішень, в аналізі ситуації, виокремленні головного з безлічі обставин.

Значну роль у формуванні протидії негативному впливу професійного стресу на психіку та функціональний стан фахівців відіграє суб'єктивне ставлення рятувальників до умов їхньої індивідуальної та групової діяльності, що й спонукало нас до перевірки висунутої гіпотези шляхом емпіричного аналізу поставленого наукового завдання.

За роки набуття Україною незалежності проблема психології діяльності фахівців, яким доводиться виконувати гуманітарні місії за межами території України, досліджувалася лише у військовій сфері, в питаннях участі українських військових у Міжнародних миротворчих місіях. Цій проблематиці присвятили свої наукові праці В. Алещенко, О. Блінов, В. Осьодло, І. Приходько, О. Сафін, В. Садковий, В. Стасюк, О. Теличкін, О. Тімченко, О. Хміляр, Ю. Ширококов та ін. [1, 6, 7, 8]. Водночас питання психології діяльності міжнародних гуманітарних місій (МГМ) та пошуково-рятувальних операцій (ПРО) у вітчизняній психологічній науці досліджується вперше, оскільки лише з утворенням у 1996 р. Центрального органу виконавчої влади з питань цивільного захисту населення, Україна стала активно брати участь у реагуванні на транскордонні небезпеки у складі спеціально сформованих та сертифікованих ООН підрозділах [4, с. 445].

Важливість, новизна та актуальність цієї проблематики, недостатнє її наукове розроблення, наявність суперечностей та неузгодженостей у процесах професійного становлення рятувальників міжнародного класу, відсутність відповідного концептуального підходу до психологічного супроводу їхньої діяльності обумовили необхідність більш глибоко дослідити саме суб'єктивне ставлення рятувальників до умов їхньої індивідуальної та групової діяльності у складі зведених рятувальних загонів Міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій транскордонного значення.

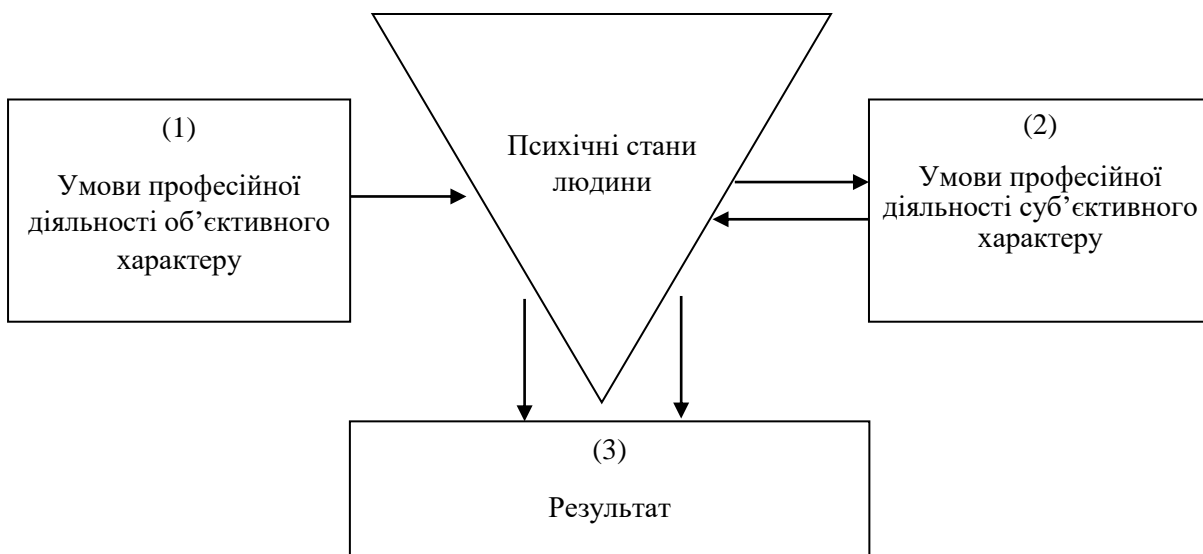
При великій кількості досліджень у сфері формування психологічної готовності фахівців до діяльності в екстремальних умовах, формування механізмів стресостійкості та здатності до виживання в складних та екстремальних умовах професійної діяльності фахівців, експериментальні дані про ресурси злагодження та вдосконалення діяльності зведених підрозділів міжнародних гуманітарних місій на теренах Української психологічної науки – відсутні, хоча необхідність у їх здійсненні стає очевидною, через велику соціальну значущість окресленої проблеми та вихід її за межі окремо взятої країни (території).

Мета статті – визначення та обґрунтування основних принципів і стратегій суб'єктно-суб'єктних та суб'єктно-об'єктних показників діяльності рятувальників, дослідження об'єктивних параметрів діяльності міжнародних гуманітарних місій дасть змогу наблизитися до визначення концептуальних підходів психологічного забезпечення діяльності МГМ. Суб'єктивне сприйняття рятувальниками ризиків які можуть виникати при їх професійній діяльності сприятиме суттєвому підвищенню індивідуальної та групової діяльності фахівців до виконання завдань у складі МГМ та ПРО.

Результати дослідження особливостей професійної діяльності рятувальників міжнародних гуманітарних місій в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності можна визначати шляхом аналізу взаємозв'язків такої тріади параметрів, як:

- 1) характеристика об'єктивних умов професійної діяльності (зовнішніх умов діяльності);
- 2) характеристика суб'єктивного характеру професійної діяльності (психічні стани і властивості особистості фахівця, як внутрішні умови діяльності);
- 3) власне показників (результатів) професійної діяльності. У такій тріаді виявлення особливостей та відмінностей негативних проявів професійного стресу на фахівців МГМ постає питання про взаємозв'язок зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) умов професійної діяльності див. рис. 1.

На умови професійної діяльності об'єктивного характеру впливають дві групи стрес-факторів підвищеної інтенсивності: зовнішні стрес-фактори та власне стрес-фактори самої професійної діяльності рятувальників [1, с. 69–70].

Рис. 1. Взаємозв'язок зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) умов професійної діяльності [1, с. 69].

До групи зовнішніх стрес-факторів належать фактори навколишнього середовища (шум, вібрація, різноманітні небезпечні випромінювання, температурні умови, кліматичні умови, зміна часового поясу, високогір'я та ін.).

До групи факторів професійної діяльності належать: гіподинамія, монотонія, невагомість, змішана діяльність, безперервна діяльність та ін. Серед цієї групи стрес-факторів здебільшого виділяються інформаційні фактори (дефіцит або перевантаження інформацією, наявність супутніх перешкод для виконання основного виду діяльності, сенсорний голод, змінена аферентація та ін.).

Вплив зовнішніх та внутрішніх стрес-факторів та факторів професійної діяльності проявлятиметься:

- у кінцевому результаті діяльності (продукті);
- у стані та самопочутті фахівців, які задіяні в процесі діяльності, включно з їхніми особистісними ознаками;
- у структурі професійної діяльності;
- у характері протиріч між виконуваними завданнями й умовами їх виконання (ці протиріччя можуть зумовити, наприклад, розробку пропозицій (рекомендацій) щодо покращення умов або гуманізації процесу діяльності фахівців).

На умови професійної діяльності суб'єктивного характеру найбільш вагомий вплив чинять такі характеристики фахівця:

- загальний рівень інтелекту (інтелектуальна та когнітивна гнучкість, загальна обізнаність, практичне мислення, координація здібностей та ін.);
- рівень особистісної стабільності (надійність, резистентність до стресу, впевненість, відповідальність, комунікабельність, фрустраційна толерантність та ін.);
- відсутність напруги, тривожності й психологічних симптомів;
- психодинамічні властивості (нейротизм, екстраверсія, тип вегетативної саморегуляції та ін.).

За нашим переконанням, вивчення суб'єктивних параметрів діяльності МГМ припускає:

- аналіз уявлень рятувальників міжнародного класу про умови їх індивідуальної та спільної діяльності, а також їх суб'єктивного ставлення до МГМ та ПРО;
- аналіз професійно важливих якостей як функціональних утворень, що змінюються у процесі діяльності;
- аналіз особистісних особливостей, що впливають на успішність виконання завдань за призначенням в умовах МГМ та ПРО;
- аналіз психічних станів, що виникають у рятувальників в умовах МГМ;
- оцінку якості професійних відносин серед рятувальників зведених підрозділів МГМ;
- визначення індивідуально-психологічних особливостей поведінки рятувальників міжнародного класу в типових ситуаціях МГМ або ПРО.

Емпіричні дані були отримані під час дослідження рятувальників, що пройшли курс спеціальної підготовки у складі Команди важкого класу з пошуку та рятування в умовах міста за уніфікованою методикою проведення міжнародної атестації ІНСАРАГ1 та були атестовані як команда міжнародного класу (рятувальники міжнародного класу). Усі рятувальники цієї групи мали досвід роботи в умовах проведення міжнародних

¹ ІНСАРАГ – Міжнародна консультативна група з пошуку та порятунку (International Search and Rescue Advisory Group, INSARAG) при Організації Об'єднаних Націй (ООН).

гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій. Усього дослідження охоплено 64 рятувальники міжнародного класу (пошук – 20 осіб; рятування – 34 особи; медицина – 10 осіб. З них 9 жінок та 55 чоловіків) [2, с. 15–16].

До складу вибірки увійшли співробітники, що мали відповідний стаж служби; досвід щонайменше в одній або декількох міжнародних гуманітарних місіях та/або пошуково-рятувальних операціях.

Окрім того, під час проведення деяких етапів дослідження нами сформовано ще дві групи досліджуваних: рятувальники міжнародного класу, атестовані у складі команди Державного підприємства Міжрегіональний рятувальний центр Державної Служби Надзвичайних ситуацій України (ДП МРЦ ДСНС України) (n = 44); рятувальники 1-го (n=16) та 2-го (n=37) класу, всього (n=53) зі стажем служби більше п'яти років та рятувальники 3-го класу (n=75).

Окремо під час дослідження психічних і психофізіологічних станів, що виникають у рятувальників міжнародного класу в умовах МГМ, взяли участь 37 фахівців, які упродовж місяця працювали в зоні НС після великомасштабного землетрусу в Туреччині [2, с. 16].

З метою дослідження уявлень рятувальників міжнародного класу про себе, про умови індивідуальної та спільної діяльності, їх способу життя в умовах МГМ, а також суб'єктивного ставлення до таких умов були використані:

- розроблена відповідно до завдань дослідження анкета діяльності;
- методика «незакінчені речення» (М. Сакса);
- спеціалізований семантичний диференціал (СД) В. Серкіна (2008 р.) для визначення оцінки способу діяльності й безпосередньо життя фахівця;
- тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва;
- методика діагностики рівня суб'єктивного контролю (РСК) Дж.Роттера в адаптації Є. Бажина, Є. Голинкіної, А. Еткінда;
- методика визначення спрямованості особистості (орієнтаційна анкета) Б. Басса в модифікації В. Смейкла і М. Кучера [1, 2].

У результаті обробки й аналізу отриманих даних можна констатувати, що для рятувальників міжнародного класу характерні такі уявлення про умови їх діяльності, спосіб життя, про себе як представників професійної групи спеціалістів рятувальної служби й про свої особливості.

Досліджувані оцінюють поняття «міжнародна гуманітарна місія» (див. табл. 1) з використанням здебільшого таких характеристик [1, с. 588].

Таблиця 1

**Семантична універсалія оцінки поняття
«міжнародна гуманітарна місія» (за 90 % інтервалом)**

Ознаки	Вага ознаки
Напружена	2,41
Важка	2,59
Колективна	2,32
Пов'язана з людьми	2,59

Так, згідно з даними, отриманими за допомогою застосування методики спеціалізованого семантичного диференціала (СД) і проєктивної методики «незакінчені речення» (найчастіше зустрічалися такі відповіді), рятувальники міжнародного класу оцінюють свою діяльність як: 1) важку; 2) напружену; 3) таку, що сприяє надмірній

втомі; 4) небезпечну; 5) ненормовану; 6) колективну; 7) таку, що потребує у її виконанні багатофункціональності фахівців.

Поняття «рятувальник міжнародного класу» досліджувані оцінюють (див. табл. 2) з використанням дескрипторів, що характеризують здебільшого ділові якості професіонала (досвід, відповідальність, старанність) та оціночні характеристики негативної валентності (роботяга, людина з невлаштованим побутом, що не мають вихідних та святкових днів, нормального відпочинку і родини, з ризиком втратити родину, здоров'я та ін.

Характеризуючи спосіб власного життя у період участі у МГМ (див. табл. 3.), рятувальники міжнародного класу використовують дескрипти: динамічний, активний, напружений, рухливий.

Основними особливостями свого способу життя досліджувані вважають (найбільш поширені відповіді анкетного опитування): тривалу відірваність від дому й родинного кола, відсутність вихідних і святкових днів, напружений графік діяльності, замкнутий простір впродовж проведення МГМ, відсутність вільного часу, проведення більшої частини часу в умовах виконання завдань за призначенням.

Таблиця 2

Семантичні універсальні оцінки поняття «рятувальник міжнародного класу» і «рятувальник», отримані при дослідженні групи рятувальників міжнародного класу (за 90% інтервалом)

Поняття «рятувальник міжнародного класу»		Поняття «рятувальник»	
Ознака	Вага ознаки	Ознака	Вага ознаки
Знаючий	2,00	Здібний	1,26
Відповідальний	2,03	Освічений	1,47
Умілий	1,76	Умілий	1,21
Виконавчий	2,09	Звичайний	1,21
Досвідчений	2,06	Затребуваний	1,32
Сумлінний	2,03	Уважний	1,26
Заінтересований	2,18	Практик	1,16
Працездатний	2,47	Зростаючий	1,37
Підготовлений	2,00	Дружелюбний	1,26
Авторитетний	1,99	Авторитетний	1,21

Під час опису місця проживання тварини (проективна методика «неіснуюча тварина») досліджувані здебільшого використовують дескриптори тієї місцевості і предметів, з якими була пов'язана МГМ або пошуково-рятувальна операція, де їм доводилося брати безпосередню участь (гори, пустеля, машина, полігон, земля, зруйноване місто та ін.).

«Звичайне» заняття тварини (проективна методика «неіснуюча тварина») відображає:

- життя рятувальників у період їх участі в МГМ (працює, проявляє старанність, допомагає тим, хто попав у біду, їсть, п'є та ін.);
- їх незадоволені потреби (шукає спілкування, прогулюється, отримує подарунки та ін.).

Таким чином, оцінка досліджуваними своєї діяльності, особистості рятувальника міжнародного класу і способу життя в період проведення МГМ, отримана у ході

дослідження, на наш погляд, відображає не тільки суб'єктивні, але й об'єктивні параметри діяльності міжнародної гуманітарної місії й пошуково-рятувальної операції.

Таблиця 3

**Семантичні універсальні оцінки понять «стиль життя»
і «стиль життя в період проведення МГМ», отримані при дослідженні
групи рятувальників міжнародного класу (за 90 % інтервалом)**

Поняття «стиль життя»		Поняття «стиль життя у період проведення МГМ»	
Ознака	Усі ознаки	Ознака	Усі ознаки
Активний	1,97	Активний	2,68
Гідний	1,71	Динамічний	1,58
Дружелюбний	2,18		
Розуміючий	1,79		
Напружений	1,88	Напружений	2,47
Рухливий	1,94	Рухливий	2,00
Моральний	1,76		
Позитивний	2,06		
Відповідальний	2,09		
Ситий	1,85		

Нам вдалося виокремити такі об'єктивні параметри діяльності МГМ:

- тривалий та активний характер діяльності;
- напружений графік роботи;
- дефіцит часу, необхідного рятувальникам для відновлення сил, відпочинку;
- відсутність комфортних умов для життєдіяльності;
- великі фізичні навантаження;
- інформаційна та соціальна ізоляція рятувальників міжнародного класу;
- тривала монотонність виконуваних дій, обстановки;
- авторитарний стиль керівництва;
- колективна форма організації діяльності.

Загалом уявлення випробуваних про діяльність рятувальників міжнародного класу та їх спосіб життя в період участі у МГМ характеризуються переважно більш негативними показниками, ніж оцінка таких понять, як: «рятувальник (не рятувальник міжнародного класу)» (табл. 2), «стиль життя» (табл. 3) і «праця не рятувальника міжнародного класу».

Так, наприклад, поняття «рятувальник (не рятувальник міжнародного класу)» описується випробуваними (90 % універсальні і найбільш частотні відповіді в анкетах) з використанням характеристик, які свідчать про соціальні якості, соціальну затребуваність, соціальний статус працівника (затребуваний, утворений, що розвивається, користується повагою, вільний, розумний, звичайний, незалежний, людина з організованим побутом, щомісячною заробітною платою, соціальними гарантіями і сім'єю).

Поняття «спосіб життя» оцінюється випробуваними більш позитивно, ніж поняття «спосіб життя в період проведення МГМ», і характеризується такими дескрипторами як: гідний, дружній, моральний, розуміє, позитивний, відповідальний, ситий.

Праця рятувальника (не рятувальника міжнародного класу) оцінюється досліджуваними як нормальна, звичайна, щомісяця оплачувана, з восьмигодинним робочим днем (методика «незакінчені речення»).

Результати факторного аналізу (метод головних компонент з обертанням Varimax, усі факторні моделі пояснюють не менше 70 % загальної дисперсії вихідних змінних)

вказують на існування відмінностей у факторних структурах семантичних просторів понять «спосіб життя» і «спосіб життя у період проведення МГМ».

Так, оцінка свого способу життя рятувальниками міжнародного класу факторизується по осях: гідний – негідний, повноцінний – неповноцінний, дружній – ворожий, стабільний – нестабільний, цивільний – військовий, щедрий – скупий, м'який – жорсткий, залежний – незалежний.

Оцінка власного способу життя у період проведення МГМ рятувальниками міжнародного класу факторизується по осях: повноцінний – неповноцінний, осмислений – безглуздий, позитивний – негативний, насичений – ненасичений, відкритий – замкнутий, динамічний – статичний.

Виявлено також відмінності у факторних структурах семантичних просторів понять «рятувальник міжнародного класу» і «рятувальник».

Оцінка випробуваними поняття «рятувальник міжнародного класу» факторизується за осями: компетентний – некомпетентний, ініціативний – безініціативний, умілий – невмілий, який ризикує – не ризикує, щасливий – невдаха, надійний – ненадійний, досвідчений – недосвідчений, оптимістичний – песимістичний.

Оцінка випробуваними поняття «рятувальник» факторизується по осях: професійний – непрофесійний, впевнений – невпевнений, скептик – необережний, ригідний – лабільний, людяний – жорстокий, адаптивний – неадаптивний.

Таким чином, уявлення випробуваних про діяльність МГМ, рятувальників міжнародного класу і способі життя у період участі в МГМ відрізняються від їхніх уявлень про «не рятувальників міжнародного класу», «праці не рятувальників міжнародного класу» і звичайного способу життя та включають у себе більш негативні характеристики ніж останні.

Для рятувальників міжнародного класу характерна незадоволеність своїм життям. Зокрема, результати анкетного опитування (описова статистика і непараметричний критерій χ^2 Пірсона) свідчать про те, що більшу частину рятувальників міжнародного класу не влаштовують умови праці та побуту в умовах МГМ (режим праці і відпочинку (73,1 %), оплата праці (70,5 %), безпека праці (59 %), додаткові обов'язки).

Отримані показники за допомогою тесту СЖО (див. табл. 4) свідчать про те, що для вибірки досліджуваних характерні незадоволеність частиною прожитого життя (що відчувається ними як непродуктивно прожите).

Таблиця 4

Середнє значення показників субшкал тесту СЖО

Групи	Субшкали						Об'єм вибірки
	Загальний показник ОЖ	Цілі	Процес	Результат	Локус-контроль – Я	Локус-контроль – життя	
Чоловіки	91,63	28,96	25,71*	20,75*	18,88	24,46*	n = 55
Жінки	86,90	31,30	27,80	18,30*	18,30	22,50*	n = 9

Примітка: * середні арифметичні значення, які потрапляють до діапазону низьких значень при зіставленні з тестовими нормами (середніми і стандартними відхиленнями).

А от життя в сьогоденні характеризується відчуттям успішності реалізації самого себе в цьому житті і повсякденній діяльності, сприйняття самого процесу життя як цікавого, емоційно насиченого і наповненого змістом.

Крім того, показники, отримані за допомогою тестів СЖО і РСК (див. табл. 4 та табл. 5), засвідчили, що для досліджуваних характерна невпевненість у принциповій

можливості самостійного здійснення життєвого вибору, вільного прийняття рішень і втілення їх у життя, контролю свого життя (результати за шкалою «загальна інтернальність» корелюють з результатами за субшкалою «локус контролю – життя» або «керуваність життям» методики СЖО, коефіцієнт Пірсона $r = 0,67$ при $p \leq 0,01$).

Рятувальники міжнародного класу провадять діяльність за умов, коли результат їх праці у більшій мірі залежить від низки зовнішніх чинників (спільних зусиль усіх фахівців, задіяних у МГМ, погодно-кліматичних умов, справності техніки, рішень керівника тощо), аніж від самого рятувальника як індивідуального суб'єкта праці.

Таблиця 5

**Результати досліджень за методикою
«рівень суб'єктивного контролю» (n = 44)**

Показник	1-ІЗ	2-ІД	3-ІН	4-ІВ	5-ІР	6-ІМ	7-ІЗ
X	8,4*	-0,4	1,5	0,7*	5	1,9	-0,3*
X (тестова норма)	33,4	6,2	8,4	11,8	3,6	2,4	4,4
Σ (тестова норма)	23,4	8,3	7,9	8,4	7,1	4,4	3,5

Примітка: *середні арифметичні значення, які потрапляють до діапазону низьких значень при порівнянні з тестовими нормами (середніми і стандартними відхиленнями) 1-ІЗ – загальна інтернальність, 2-ІД – інтернальність в області досягнень, 3-ІН – інтернальність в області невдач, 4-ІВ – інтернальність в області виробничих стосунків, 5-ІР – інтернальність в області сімейних стосунків, 6-ІМ – інтернальність в області міжособистісних стосунків, 7-ІЗ – інтернальність в області здоров'я і хвороби.

У таких умовах діяльності рятувальник міжнародного класу може відчувати себе пасивним об'єктом дії інших людей і зовнішніх обставин, а не активним суб'єктом власної професійної діяльності.

Вивчення спрямованості рятувальників міжнародного класу в їх діяльності в умовах МГМ (див. табл. 6) показало, що для них більшою мірою характерна спрямованість на справу (завдання) і на себе, аніж на спілкування.

Досліджувані зацікавлені в успішному вирішенні поставлених перед ними завдань, виконанні їх якнайкраще, орієнтовані на ділову співпрацю, здатність відстоювати власну думку в інтересах справи, яка може бути корисною для досягнення спільної мети.

Для досліджуваних виявився характерним певний формалізм у взаєминах з людьми, стримана позиція в підтримці емоційного контакту і здійснення комунікації переважно на діловому рівні (тут відчутний вплив культурального шоку і відсутності достатньої кількості перекладачів) та ін.

Таблиця 6

**Результати дослідження за методикою
«Визначення спрямованості особистості» (n=44)**

Назва факторів	Відсоткові частки	Критерій χ^2 Пірсона
Фактор 1 (спрямованість на себе)	29,4%	Розбіжності між частотами збігу відповідей статистично значимі ($\chi^2_{\text{емп.}}(11,6) >$ $\chi^2_{\text{кр.}}(9,21)$ при $p \leq 0,01$)
Фактор 2 (спрямованість на спілкування)	11,8%	
Фактор 3 (спрямованість на справу, на завдання)	58,8%	

Досліджувані більше орієнтовані на кінцевий результат спільної діяльності, аніж на сам її процес. Такі результати можуть бути зумовлені зацікавленістю рятувальників у

кінцевому результату праці, який вимірюється кількістю врятованих людських життів і матеріальних цінностей.

Домінування у рятувальників міжнародного класу спрямованості на справу (завдання) і на себе може бути зумовлене:

а) з одного боку, – об'єктивними вимогами організації МГМ (колективна форма організації й діяльності в умовах проведення МГМ вимагають від рятувальників згуртованості, злагодженої взаємодії, вміння вибудовувати відносини на діловому рівні);

б) з іншого боку, така спрямованість визначається уявленнями рятувальників про результат праці, який залежить від ефективної взаємодії з іншими фахівцями.

Так, згідно з результатами анкетного опитування, 91,2 % випробуваних вважають, що ефективність і результат їх діяльності залежать від їх взаємодії з іншими фахівцями. Крім того, значна частина рятувальників міжнародного класу стикалися із ситуаціями, коли у їхній діяльності виникали певні збої (хід діяльності сповільнювався, діяльність припинялася) через погане виконаної або невиконання взагалі кола завдань іншим фахівцем (67,6 %).

Висновки дослідження і перспективи подальшого дослідження:

1. За результатами аналізу встановлено, що рятувальники міжнародного класу провадять діяльність за умов, коли результат їх праці у більшій мірі залежить від низки зовнішніх чинників (спільних зусиль усіх фахівців, задіяних у МГМ, погодно-кліматичних умов, справності техніки, рішень керівника тощо), аніж від самого рятувальника як індивідуального суб'єкта праці. У таких умовах діяльності рятувальник міжнародного класу може відчувати себе пасивним об'єктом дії інших людей і зовнішніх обставин, а не активним суб'єктом власної професійної діяльності.

Основними особливостями свого способу життя в умовах МГМ рятувальники міжнародного класу вважають: тривалу відірваність від дому й родинного кола, відсутність вихідних і святкових днів, напружений графік роботи, замкнутий простір впродовж проведення МГМ, нестача вільного часу, проведення більшої частини часу в умовах виконання завдань за призначенням.

2. Рятувальники міжнародного класу зацікавлені в успішному вирішенні поставлених перед ними завдань МГМ, виконанні їх якнайкраще, орієнтовані на ділову співпрацю, здатні відстоювати в інтересах справи власну думку, яка може бути корисною для досягнення спільної мети.

Домінування у рятувальників міжнародного класу спрямованості на справу (завдання) зумовлене, з одного боку, об'єктивними вимогами організації МГМ (колективна форма організації й діяльності в умовах проведення МГМ вимагають від рятувальників згуртованості, злагодженої взаємодії, вміння вибудовувати відносини на діловому рівні), з іншого, – така спрямованість визначається уявленнями рятувальників про результат праці, що залежить від ефективної взаємодії з іншими фахівцями.

3. Для успішної професійної діяльності рятувальника міжнародного класу в умовах МГМ найбільш впливовими є такі професійно важливі якості: а) особистісна тривожність (бажано, щоб у рятувальника міжнародного класу був дещо підвищеним рівень лише реактивної (або ситуативної) тривожності, а рівень особистісної тривожності має бути оптимальним); б) нервово-психічна стійкість (саме ця якість зумовлюватиме успішність його професійної діяльності незалежно від професійного завдання, яке він буде виконувати в умовах МГМ); в) інтегральний показник інтелектуальних здібностей (рівень інтелекту, здатність до систематизації, узагальнення та аналізу інформації, вміння планувати та прогнозувати); г) загальний рівень інтернальності (відповідальність на рятувальнику міжнародного класу лежить не тільки за тих людей, яких потрібно

рятувати під час МГМ або пошуково-рятувальної операції, а і за своїх колег, за імідж України на міжнародній арені).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Миронець С. М. Психологія діяльності міжнародних гуманітарних місій: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. Київ: Київ.нац.торг.-екон.ун-т, 2020. 712 с.
2. Миронець С. М. Психологія діяльності міжнародних гуманітарних місій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д.психол.наук: спец. 19.00.09. Харків, 2020. 40 с.
3. Миронець С. М. Оцінка і прогноз психологічної сумісності фахівців міжнародних гуманітарних місій. Сучасний стан цивільного захисту України: перспективи та шляхи до Європейського простору: матеріали 18-тої Всеукраїнської науково-практичної конференції рятувальників. Київ: ІДУЦЗ, 2016. С. 205–208.
4. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія / за заг. ред. В.П. Садкового, О.В. Тімченка; НУЦЗУ. Х.: ФОП Мезіна В. В., 2017. 512 с.
5. Миронець С. М., Тімченко О. В. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації : монографія. К.: ТОВ Видавництво «Консультант», 2008. 232 с.
6. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., від.ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 2. 344 с.
7. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості: монографія. К.: Ніка-Центр, 2007. С. 7.
8. Перелигіна Л. А. Концепція збереження психічного здоров'я працівників МНС України. Проблеми екстремальної та кризової психології : зб. наукових праць. Вип. 8. Х.: НУЦЗУ, 2010. С. 82–85.

REFERENCES

1. Myronets, S. M. (2020). *Psykhologhiia diialnosti mizhnarodnykh humanitarnykh misii: teoretychni ta prykladni aspekty*. Kyiv: Kyiv.nats.torh.-ekon.un-t. [in Ukrainian].
2. Myronets, S. M. (2020). *Psykhologhiia diialnosti mizhnarodnykh humanitarnykh misii. Extended abstract of Doctor's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
3. Myronets, S. M. (2016). *Otsinka i prohnoz psykhologichnoi sumisnosti fakhivtsiv mizhnarodnykh humanitarnykh misii. Suchasnyi stan tsyvilnoho zakhystu Ukrainy: perspektyvy ta shliakhy do Yevropeiskoho prostoru: materialy 18-toi Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii riatuvalnykiv*. Kyiv: IDUTsZ [in Ukrainian].
4. *Aktualni doslidzhennia v suchasni vitchyzniani ekstreimalnii ta kryzovii psykhologii* (2017). V.P. Sadkovoho, O.V. Timchenko (ed.) NUTsZU. Kh.: FOP Mezina V. V. [in Ukrainian].
5. Myronets, S. M., Timchenko, O. V. (2008). *Nehatyvni psykhichni stany riatuvalnykiv v umovakh nadzvychainoi sytuatsii*. K.: TOV Vydavnytstvo «Konsultant» [in Ukrainian].
6. *Systema suchasnykh metodologii: khrestomatiiia u 4-kh tomakh* (2015). A.V. Furman (ed.). Ternopil: TNEU, T. 2 [in Ukrainian].
7. Krainiuk, V. M. (2007). *Psykhologhiia stresostiikosti osobystosti*. K.: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
8. Perelyhina, L. A. (2010). *Kontsepsiia zberezhenia psykhichnoho zdorovia pratsivnykiv MNS Ukrainy. Problemy ekstreimalnoi ta kryzovoi psykhologii: zb. naukovykh prats. Issue. 8*. Kh.: NUTsZU [in Ukrainian].

Бібліографічний опис для цитування:

Миронець С. М. Вплив професійного стресу на суб'єктивне ставлення рятувальників міжнародних гуманітарних місій до умови індивідуальної та групової діяльності. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 63–73.

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258317

УДК 159.922

Віктор Москалець,
доктор психологічних наук, професор
завідувач кафедри загальної
та клінічної психології,
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ, Україна
ORCID: 0000-0002-0724-2657
bober.if@gmail.com

ПОЧУТТЯ ГУМОРУ ЯК ЧИНИК ГАРМОНІЗАЦІЇ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми застосування гумору як засобу ефективної міжособистісної взаємодії у проблемних ситуаціях. Зазначається, що поряд із традиційно розробленими у психології напрямками гармонізації міжособистісної взаємодії у проблемних ситуаціях одним із принципово нових і перспективних є такий, що розглядає почуття гумору як ресурс психологічного подолання емоційних конфліктогенних чинників. Пропонується розглядати почуття гумору як багатовимірний психологічний конструкт, який характеризується стресозахисним потенціалом.

Ключові слова: гумор; міжособистісна взаємодія; проблемна ситуація; почуття гумору; ресурс психологічного подолання; конфліктогенні чинники; психологічний конструкт; стресозахисний потенціал.

Viktor Moskalets,
PhD of Psychological, Professor,
Chair of the Department of General
and Clinical Psychology,
Vasyl Stefanyk Precarpathian
National University,
Ivano-Frankivsk, Ukraine
ORCID: 0000-0002-0724-2657
e-mail: bober.if@gmail.com

FEELING HUMOR AS A FACTOR OF HARMONIZATION OF INTERPERSONAL INTERACTION IN CONFLICT SITUATIONS

The theoretical analysis of the problem of the use of humor as a means of effective interpersonal interaction in problem situations is made in the article. It is noted that along with traditionally developed in psychology areas of harmonization of interpersonal interaction in problem situations, one that is fundamentally new and promising is one that considers the sense of humor as a resource for psychological overcoming of emotional conflict factors. Of particular research interest are non-traditional approaches to psychology, in particular, such a resource component of solving a problematic situation as a sense of humor. In this sense of humor is of scientific and practical interest in the context of this problem in both psychodiagnostic, psychocorrective and psychoprophylactic aspects.

It is suggested to consider a sense of humor as a multidimensional psychological construct characterized by stress-protective potential. The latter manifests itself in the protection of the subject from negative emotions and conditions, the occurrence of which is caused by the experience of difficult life situations. The level of traumatic impact of the situation on the subject depends on her cognitive appraisal, and the sense of humor is capable of influencing her. Awareness of the role of humor as a resource for psychological overcoming is a testament to the overall more successful functioning of a person as a subject of life, a more complete acceptance and understanding of oneself, their aspirations and motives.

Prospects of research of humor in psychodiagnostic and psychocorrective directions are substantiated, in particular: to find out dynamics and corresponding factors of semantic and connotative contents of humorous production in situations of prevention of conflict interaction; studying the differences of the actualization of humor as a

psychological resource for avoiding and resolving conflict situations in accordance with ethno-psychological, religious-ideological, historical-political factors, etc.

Key words: *humor; interpersonal interaction; problem situation; sense of humor; psychological overcoming resource; conflict factors; psychological construct; stress protection potential.*

Практично усі соціально-психологічні явища, що виникають у соціальній групі, починаючи із діади, тією чи іншою мірою пов'язані і породжені або детерміновані взаємодією. Серед ключових ефектів взаємодії найбільш часто досліджуються такі як сумісність, згуртованість, злагодженість, спрацьованість. Динаміка розвитку українського суспільства супроводжується порушеннями сформованих суспільних зв'язків і відносин, посиленням дезінтеграційних процесів у колективах, загостренням суперечностей і, відповідно як наслідок, зростає число і частота виникнення проблемних ситуацій у міжособистісних відносинах. Ці ситуації найчастіше стають типовим, щоденним явищем нашої життєдіяльності.

Деякі люди не завжди оптимально взаємодіють у проблемних ситуаціях, коректно спілкуються під час спільної діяльності, деколи вони перекручено сприймають ситуацію і партнера по взаємодії, неточно прогнозують її розвиток, орієнтуються на неефективні стратегії поведінки, емоційно деструктивно реагують на розвиток проблемної ситуації. Це відбувається головним чином через те, що у цих людей відсутнє системне розуміння сутності і закономірностей виникнення і розвитку суперечностей у міжособистісній взаємодії, наявні лише фрагментарні знання та вміння продуктивного вирішення цих суперечностей.

Найбільш розробленим і перспективним напрямком у вивченні соціальної взаємодії є комплексні дослідження конфліктів у міжособистісних відносинах. Так, було розроблено основи міждисциплінарного підходу до дослідження конфліктів, показане місце психології у створенні міждисциплінарної галузі науки – конфліктології. Істотно розширений понятійно-категоріальний апарат, уточнено розуміння сутності конфлікту. У низці досліджень було реалізовано ретроспективний аналіз конфліктів. На великому масиві емпіричних даних виявлено й вивчено основні закономірності виникнення, розвитку і вирішення конфліктів у міжособистісних відносинах, проаналізовано особливості конфліктів у ланці «керівник - підлеглий». Однак за межами досліджень залишилися такі соціально-психологічні процеси взаємодії, як мотиваційно-цільова динаміка, взаємосприйняття, викривлення сприйняття конфліктної ситуації, емоційна взаємодія.

Наразі в українській психології залишається дискусійним розуміння проблемних ситуацій життєдіяльності, украй мало фундаментальних прикладних досліджень соціально-психологічних процесів із проблемних ситуацій, зокрема міжособистісній взаємодії. Тому існує нагальна потреба у вивченні сутності й основних видів проблемних ситуацій, закономірностей їхньої взаємодії, виявленні шляхів, принципів і чинників гармонізації процесів вирішення суперечностей між людьми. Особливий дослідницький інтерес в аспекті вивчення механізмів профілактики та подолання проблемних ситуацій, на наш погляд, становлять нетрадиційні для психології підходи, зокрема такий ресурсний компонент вирішення проблемної ситуації як почуття гумору [2; 12].

Теоретичний аналіз досвіду вивчення проблеми взаємодії у сучасній психології був би неповним без згадування внеску психологів у розробку цієї проблеми. На наш погляд, ними значною мірою збагачене розуміння сутності і змісту цього феномена, особливостей його прояву у різних умовах. До відповідних досліджень, на наш погляд, можуть бути віднесені: теоретико-методологічний аналіз соціальної взаємодії; дослідження міжособистісного спілкування; комплексне вивчення міжособистісних

конфліктів як конкурентного типу соціальної взаємодії; розробка проблеми спільної діяльності, у тому числі й педагогічної взаємодії.

Уперше питання про функції взаємодії поставив Б. Ломов. Аналізуючи спілкування як вищу форму взаємодії людей, він виокремив основну функцію спілкування. Призначення взаємодії складається у засвоєнні конкретним індивідом досвіду, виробленого людством, завдяки чому переборюється обмеженість індивідуального досвіду. Крім того, функцією спілкування є забезпечення формування спільності індивідів, що виконують спільну діяльність [9, с. 132]. Ним же сформульовано три основних класи функцій спілкування як взаємодії: інформаційно-комунікативна, регуляційно-комунікативна й афективно-комунікативна.

У сучасній психології механізми взаємодії аналізуються переважно як механізми певних процесів взаємодії. Так, М. Обозов вказує, що в «основі процесів міжособистісної взаємодії перебувають механізми наслідування, конформності, вселяння, ідентифікації» [13, с. 21]. Він вважає, що взаємодія організується й здійснюється на основі дії двох основних законів: закону взаємної валентності відносин і закону соціально-психологічної доцільності. Часто розглядаються такі механізми, як рефлексія, емпатія, каузальна атрибуція. На думку Р. Кричевського, провідним механізмом міжособистісної взаємодії є ціннісний обмін між суб'єктами (статусами, мотивами, установками) в процесі реалізації завдань конкретної діяльності [8].

Мета статті – здійснити теоретичну проблематизацію питання щодо почуття гумору як засобу ефективної міжособистісної взаємодії у проблемних ситуаціях. Обґрунтувати перспективу дослідження чинників почуття гумору у психодіагностичному та психокорекційному аспектах.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми соціальної взаємодії, зокрема, розкрито в роботах Г. Давидова. Відповідно до позиції цього вченого, зв'язки й відносини в людському суспільстві утворюються взаємодією людей або соціальною взаємодією. Останнє існує об'єктивно, незалежно від народження конкретного індивіда [6, с. 7]. Завдяки соціальній взаємодії людина стає особистістю. Як окремий представник людського роду, індивід є одночасно невід'ємним компонентом (елементом, частиною) взаємодії з іншими людьми.

Взаємодія як процес, що розгортається у часі й просторі, має низку етапів у своєму розвитку. Серед них: просторовий контакт; психологічний контакт, у якому реалізується зацікавленість суб'єктів у цьому акті взаємодії: соціальний контакт, що розглядається як спільна діяльність і власне взаємодія як низка контактів [17]. На думку М. Аргайла існує 3 етапи у динаміці взаємодії. Це фізичний контакт, спільне переміщення у просторі й спільна групова або масова дія [18].

М. Рибакіна виокремлює п'ять стадій в процесі взаємодії: перцептивна; суб'єктна самопрезентація; взаємопрояв; інформаційне узгодження; діяльна спільність. Вказуючи на те, що в процесі взаємодії формується індивідуальне відношення, вона виокремлює у ній: підготовку до сприйняття, сприйняття, враження, розуміння, фіксацію відносин, підготовку до вираження відносин [15].

Існує значна кількість наукових праць, у яких досліджуються умови й чинники, що впливають на ефективність взаємодії. Так, В. М'ясищев вказував, що характер взаємодії залежить від тих міжособистісних відносин, які склалися між людьми, а також від зовнішніх обставин і положення взаємодіючих [9, с. 216]. В узагальненому вигляді ці умови містять: умови спілкування і діяльності, ступінь взаємозв'язку учасників; цільове і функціональне призначення групи; час і місце взаємодії; індивідуально-психологічні характеристики учасників; їхні статеві вікові розбіжності; стан взаємовідносин сторін взаємодії; стан соціальної мікро- і макросередовища взаємодії.

В. Барком проведено дослідження саморозкриття і самопред'явлення особистості у взаємодії та встановлено, що в процесі групової взаємодії найбільш ефективно рішення приймається при чисельності групи, яка дорівнює п'яти особам [3]. О. Матеюк встановив, що децентрація реалізується більш повно в умовах кооперації, чим при конкурентній взаємодії [10]. Взаємодія породжує такі явища, як фасилітація, конформізм, симпатія й антипатія, лідерство й підпорядкування та ін.

На думку О. Гончарова, найважливішою характеристикою життєдіяльності військовослужбовців є те, що вона протікає у формі соціальної взаємодії [5]. Це означає, що практично будь-які дії, повсякденне життя і служба, різні види бойової діяльності військовослужбовців здійснюються як процеси їхньої взаємодії. Вчений виокремлює дві основні форми взаємодії – спілкування й спільну діяльність. Крім того, як особливий тип взаємодії розглядаються протидія, боротьба, соціальні конфлікти.

Виходячи з того, що соціальна взаємодія має свою специфіку, обумовлену його стратегічною націленістю на збройну боротьбу із супротивником в особливих умовах діяльності, Г. Давидов визначив істотні особливості соціальної взаємодії. До них віднесено: політична визначеність (Збройні Сили є елементом політичної структури суспільства); ідейна спрямованість (визначеність морально-ціннісних регуляторів професійної діяльності), технічна озброєність; організованість; вимушеність і нормованість; різноманітність взаємодіючих індивідів (соціальна, психофізіологічна й т.п.); дискретність (асиметричність субординаційних відносин); короткостроковість (зміна учасників взаємодії); засмучуваність (важкі, екстремальні умови) [6].

В. Перевалов, аналізуючи управлінську діяльність, запропонував соціально-психологічну модель взаємодії [14, с. 55]. На думку автора, взаємодія містить такі етапи як: підготовка до сприйняття, сприйняття, враження, розуміння, фіксація відносин, підготовка до вираження відносин. Виділено діагностичні ознаки для характеристики ситуацій взаємодії.

Значний доробок у теоретичну розробку конкурентного типу взаємодії здійснив О. Анцупов. Протидія розглядається автором як складний і важливий спосіб взаємодії людини з оточуючим його соціальним середовищем. Соціальна протидія може мати різні масштаби, від міжособистісного конфлікту до світової війни. Формами соціальної протидії є таке спілкування, поведінка або діяльність, однією з основних цілей якої є нанесення морального або матеріального збитку опонентові або супротивникові. На його думку, як одиниця аналізу конфліктної взаємодії може бути з успіхом використана конфліктна ситуація, що має певні змістовні характеристики, тимчасові й просторові межі [1].

Як зазначає В. Гаврюшенко, у проблемних ситуаціях емоційна дія між людьми здійснюється за допомогою механізму поляризації емоцій [4]. Цей механізм характерний не для «нормальної», а для конкурентної взаємодії. Він полягає у виникненні і циклічному посиленні поляризації за модальністю емоцій, зворотних емоційному стану опонента. Якщо у одного учасника проблемної ситуації з'являється стан розгубленості, пригніченості, то це сприяє виникненню і закріпленню упевненості в іншого. Засмучені відчуття одного у зв'язку з його невдачними діями часто викликають задоволення і навіть злорадість у іншого, що, у свою чергу, ще більш пригноблює дію на першого учасника. Крім того, оптимістичний настрій, упевненість у своїх силах можуть викликати у іншій стороні неспокій, підозрілість і навіть пригніченість. Аналіз механізмів емоційної взаємодії показує, що відображення і особливо поляризація емоцій є, по суті, деструктивними психологічними механізмами, а емпатія – механізмом конструктивної взаємодії.

Найважливішою складовою емоційних проявів людини по відношенню до опонента є емоційне ставлення до нього, яке багато у чому визначає сприйняття його особистості, мотивів, дій і вчинків, реакцію на отримувану від нього інформацію, вибір способів взаємодії із ним. За результатами дослідження виявлено, що в процесі розвитку ситуації ставлення до опонента у цілому погіршується. Така динаміка емоційного ставлення до іншого характерна для 52,5 % ситуацій. У кожній третій ситуації це ставлення не міняється (35,3 %), і лише у 12,2 % випадків ставлення дещо або навіть значно покращується. На характер зміни ставлення людини до опонента впливають різні обставини. Це можуть бути його образливі дії, порушення ним правових або етичних норм, непоступливість позиції, невиконання зобов'язань, реалізація маніпулятивної стратегії. Крім того, чим гостріше розвивається ситуація, тим більше вірогідність того, що ставлення до опонента погіршає (табл. 1).

Таблиця 1

Зміна емоційного ставлення до опонента залежно від типу проблемної міжособистісної ситуації (у %)

Тип проблемної міжособистісної ситуації	Емоційне ставлення до опонента		
	Покращилося	Не змінилося	Погіршилося
Проблемна ситуація	16,0	40,0	44,0
Передконфліктна ситуація	10,6	30,9	58,5
Конфліктна ситуація	9,1	27,3	63,6

Ескалація проблемної ситуації руйнує міжособистісні відносини, що склалися. Виявлено, що найчастіше ставлення до опонента погіршується у конфліктних ситуаціях – майже у кожних двох із трьох конфліктів. У них же ставлення до опонента є найменш стабільним. Найчастіше ставлення до опонента не змінюється у проблемних ситуаціях (40,0 %). Дослідження дозволило встановити, що зміна ставлення до опонента значною мірою залежить від ступеня реалізації особистістю своїх інтересів при вирішенні проблемних ситуацій. Чим повніше людина реалізувала свої інтереси у проблемній міжособистісній ситуації, тим краще вона ставиться до опонента. І навпаки, чим менше йому вдалося добитися свого у результаті вирішення ситуації, тим більш неприємним є це ставлення. Таким чином, вивчення емоційних переживань як регулюючої сторони міжособистісної взаємодії показало, що основною закономірністю емоційних процесів є зростання їхньої регулюючої ролі. Емоції і переживання у проблемних ситуаціях є індикатором важкості ситуації; регуляторами власної поведінки та опонента, а також проявом ставлення до опонента.

У зазначеному дискурсі представляють інтерес висновки О. Зайвої, зроблені нею за результатами дослідження особливостей використання почуття гумору як копінг-ресурсу або механізму психологічного захисту від надлишкового емоційного напруження [7]. Авторка обґрунтовує почуття гумору як багатовимірний психологічний конструкт, якому притаманний стресозахисний потенціал. Спираючись на теорію формування внутрішнього світу особистості та визначення його складових, вона пропонує виявляти потенціал почуття гумору як ресурс стресоподолання. Запропонована дослідницею модель вивчення стрес-долаючої ролі гумору дозволяє простежити, яким чином гумор виконує усі задекларовані функції: захист від негативних переживань, зниження значущості психотравмуючих обставин і розвіювання ілюзій, сублімований протест, здобуття визнання й поваги з боку значущих інших [16].

Таким чином, поряд із традиційно розроблюваними у психології напрямками гармонізації міжособистісної взаємодії у проблемних ситуаціях одним із принципово нових і перспективних є такий, що розглядає почуття гумору як ресурс психологічного подолання емоційних конфліктогенних чинників. При цьому почуття гумору становить науково-практичний інтерес у контексті зазначеної проблеми як у психодіагностичному, психокорекційному, так і психопрофілактичному аспектах.

Перспективними напрямками подальших досліджень є: з'ясування динаміки та відповідних чинників семантичних та конотативних змістів гумористичної продукції у ситуаціях попередження конфліктної взаємодії, дослідження закономірностей розвитку гумористичних стилів із психотерапевтичним контекстом; вивчення відмінностей актуалізації гумору як психологічного ресурсу для уникнення та вирішення конфліктних ситуацій відповідно до етнопсихологічних, релігійно-світоглядних, історико-політичних чинників тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анцупов А. Л. Соціально-психологічні проблеми попередження та вирішення міжособистісних конфліктів у взаєминах офіцерів. М: ДАВС, 1992. 261 с.
2. Бабаджанова А. Н. Соціокультурні та індивідуальні особливості розвитку почуття гумору у старшокласників: дис. канд. психол. н. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2012. 189 с.
3. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід). Монографія. К.: НІКА-ЦЕНТР, 2003. 448 с.
4. Гаврюшенко В. В. Психологічні особливості міжособистісної взаємодії офіцерів у проблемних ситуаціях: дис. канд. психол. наук. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2011. 247 с.
5. Гончаров А. І. Соціально-психологічні проблеми військової психології. Військова психологія: методологія, теорія, практика. М.: ВУ, 1998. С. 39–46.
6. Давидов Г. А. Соціальна та військова психологія. М., 1988. 70 с.
7. Зайва О. О. Особливості використання почуття гумору як ресурсу психологічного подолання: дис... канд. психол. наук. Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х., 2006. 191 с.
8. Кричевський Р. Л. Якщо Ви – керівник. М.: Справа, 1993. 238 с.
9. Ломов Б. Ф. Спілкування як проблема загальної психології. Методологічні проблеми соціальної психології. М., 1975. С. 124–135.
10. Матеюк О. А. Професійний психологічний вплив в особливих умовах діяльності (теорія, методологія, технологія): Монографія. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2006. 388 с.
11. Мясичев В. М. Психологія відносин: вибр. психол. праці. М: Ін-т практ. психології, 1995. 356 с.
12. Носенко Е. Л. Почуття гумору як ознака доброчинності особистості та емоційна сила її характеру: монографія. К.: Вид-во «Освіта України», 2016. 189 с.
13. Обоз М. М. Психологія роботи з людьми. М: МАУП, 2004. 228 с.
14. Перевалов В. Ф. Підготовка офіцерів до управлінської діяльності: Питання теорії та методики. М: ВПА, 1991. 203 с.
15. Рибаківа М. М. Конфлікт та взаємодія у педагогічному процесі. М: Просвітництво, 1991. 127 с.
16. Шпортун О. М. Психологія та патопсихологія гумору: модель, діагностика, корекція: дис. д-ра психол. н. Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, К., 2018. 374 с.

17. Щепанський Я. Елементарні поняття соціології. М: Прогрес, 1969. 238 с.
18. Argyle M. The psychology of interpersonal behavior. Harmondsworth, Penguin books, 1990. 279 p.

REFERENCES

1. Ancupov, A. L. (1992). Social'no-psihologicheskie problemy preduprezhdenija i razreshenija mezhlichnostnyh konfliktov vo vzaimootnoshenijah oficerov. M.: GAVS [in Russian].
2. Babadzhanova, A. N. (2012). Sotsiokulturni ta indyvidualni osoblyvosti rozvytku pochuttia humoru u starshoklasnykiv. *Candidate's thesis*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
3. Barko, V. I. (2003). Psykholohiia upravlinnia personalom orhaniv vnutrishnikh sprav (proaktyvnyi pidkhid). K.: NIKA-TsENTR [in Ukrainian].
4. Havriushenko, V. V. (2011). Psykholohichni osoblyvosti mizhosobystisnoi vzaiemodii ofitseriv u problemnykh sytuatsiiakh: dys. kand. psykol. nauk. Natsionalna akademiia Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy imeni Bohdana Khmelnytskoho. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
5. Goncharov, A. I. (1998). Social'no-psihologicheskie problemy voennoj psihologii. Voennaja psihologija: metodologija, teorija, praktika. M.: VU [in Russian].
6. Davydov, G. A. (1988). Social'naja i voennaja psihologija. M. [in Russian].
7. Zaiva, O. O. (2006). Osoblyvosti vykorystannia pochuttia humoru yak resursu psykholohichnoho podolannia. *Doctor's thesis*. Kh. [in Ukrainian].
8. Krichevskij, R. L. (1993). Esli Vy – rukovoditel'. M. [in Russian].
9. Lomov, B. F. (1975). Obshhenie kak problema obshhej psihologii. Metodologicheskie problemy social'noj psihologii. M. [in Russian].
10. Mateiuk, O. A. (2006). Profesiyni psykholohichni vplyv v osoblyvykh umovakh diialnosti (teoriia, metodolohiia, tekhnolohiia). Khmelnytskyi: Vyd-vo NADPSU [in Ukrainian].
11. Mjasishhev, V. N. (1995). Psihologija otnoshenij: Izbr. psihol. trudy. M.: In-t prakt. Psihologii [in Russian].
12. Nosenko, E. L. (2016). Pochuttia humoru yak oznaka dobrochynnosti osobystosti ta emotsiina syla yii kharakteru. K.: Vyd-vo «Osvita Ukrainy» [in Ukrainian].
13. Obozov, N. N. (2004). Psihologija raboty s ljud'mi. M.: MAUP [in Russian].
14. Perevalov, V. F. (1991). Podgotovka oficerov k upravlencheskoj dejatel'nosti: voprosy teorii i metodiki. M.: VPA [in Russian].
15. Rybakova, M. M. (1991). Konflikt i vzaimodejstvie v pedagogicheskom processe. M.: Prosveshhenie [in Russian].
16. Shportun, O. M. (2018). Psykholohiia ta patopsykholohiia humoru: model, diahnostyka, korektsiia: dys. d-ra psykol. n. Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, K. [in Ukrainian].
17. Shhepan'skij Ja. (1969). Jelementarnye ponjatija sociologii. M.: Progress [in Russian].
18. Argyle M. (1990). The psychology of interpersonal behavior. Harmondsworth, Penguin books.

Бібліографічний опис для цитування:

Москалець В. Почуття гумору як чиник гармонізації міжособистісної взаємодії у конфліктних ситуаціях. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 74–80.

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258318

УДК 159.9: 159.94

Наталія Вікторівна Оніщенко,
доктор психологічних наук, професор,
начальниця навчально-наукової лабораторії
екстремальної та кризової психології
науково-дослідного центру,
Національний університет цивільного
захисту України,
м. Харків, Україна
ORCID: 0000-0003-3026-1650
n-onischenko@ukr.net

Олександр Володимирович Тімченко,
доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник
навчально-наукової лабораторії екстремальної та
кризової психології науково-дослідного центру,
Національний університет цивільного
захисту України,
м. Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-8733-8076
timchenko.psy@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСНИХ МЕХАНІЗМІВ ТА КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ, ПОСТРАЖДАЛИМ ВІД НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ ВОЄННОГО ХАРАКТЕРУ

У статті викладено результати дослідження специфіки механізмів психологічного захисту та копінг-стратегії цивільним населенням, постраждалим від локального збройного конфлікту, що вже восьмий рік вирує на сході України. Показано, що незважаючи на не конструктивність дій захисних механізмів, вони широко використовуються всіма категоріями постраждалого населення. Зафіксовано загальну тенденцію щодо частоти використання таких захисних механізмів, як компенсація та раціоналізація. Доведено, що: (а) постраждалі, які отримали більш інтенсивне психологічне потрясіння, відрізнятимуться схильністю в складних ситуаціях занурюватись у свої емоційні переживання; (б) найбільш ефективні та раціональні шляхи подолання ситуації вітальної загрози обиратимуть найменш постраждалі особи.

Ключові слова: психологічні захисні механізми; копінг-стратегії; постраждалі; надзвичайна ситуація.

Nataliia Onishchenko
PhD of Psychological,
Professor head of the educational
and scientific laboratory of extreme and
Crisis Psychology of the research center,
National University of Civil
Defenses of Ukraine
Kharkiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-3026-1650
n-onischenko@ukr.net

Olexander Timchenko
PhD of Psychological,

*Professor chief researcher of the educational
and scientific laboratory of extreme and
Crisis Psychology of the research center,
National University of Civil
Defenses of Ukraine
Kharkiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-8733-8076
timchenko.psy@gmail.com*

FEATURES OF THE USE OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE MECHANISMS AND COPING STRATEGIES BY THE CIVILIAN POPULATION AFFECTED BY A MILITARY EMERGENCY

The article presents the results of a study of the specifics of psychological protection mechanisms and coping strategies for civilians affected by the local armed conflict, which has been raging in eastern Ukraine for the eighth year. It is shown that despite the non-constructive actions of protective mechanisms, they are widely used by all categories of the affected population. There is a general trend in the frequency of use of protective mechanisms such as compensation and rationalization. It is proved that: (a) victims who have received a more intense psychological shock will have a tendency to plunge into their emotional experiences in difficult situations; (B) the most effective and rational ways to overcome the situation of vital threat will be chosen by the least affected persons.

The results obtained during the study allow us to state that: protective mechanisms, despite their inherent constructiveness, are widely used by all categories of the affected population in conditions of prolonged local armed conflict. Each of the groups of subjects has certain features of their use, however, no pattern has been identified. Despite the different levels of shock experienced, the study of all groups is characterized by a general trend towards the predominance of the use of such protective mechanisms as compensation and rationalization. Victims who have received a more intense psychological shock are characterized by a tendency in difficult situations to immerse themselves in their emotional experiences. The least effective and rational ways to overcome the situation of vital threat will be chosen by the least affected persons. The peculiarities of the use of coping strategies and mechanisms of psychological protection by employees of the security and defense sector of Ukraine need further study.

Keywords: *psychological defense mechanisms; coping strategy; victims; emergency situation.*

Наведені в попередніх наших роботах [1; 2] характеристики надзвичайної ситуації воєнного характеру свідчать про їх високу стресогенність для кожної людини, яка волею долі опинилася в ситуації вітальної загрози. Не викликає жодного сумніву той факт, що особистістю обираються найбільш характерні для неї способи подолання стресу [3]. Саме тому вивчення особливостей поведінки в стресових ситуаціях цивільних осіб, постраждалих від НС воєнного характеру, та особливості використання ними психологічних захисних механізмів потребують окремого розгляду. При великій кількості досліджень у сфері копінг-поведінки [4] та психологічних захисних механізмів [5], даних про їх роль у питаннях виживання не військової людини в умовах локального збройного конфлікту виявляється вкрай мало.

Стан людини і її поведінка в умовах стресу можуть різко змінюватись на протилежну. На першій стадії розвитку стресового стану втрачається психологічний контакт при спілкуванні, наростає відчуженість у відносинах. На другій стадії повністю або частково втрачається самоконтроль. У такій ситуації людина може не пам'ятати, що говорила і що робила, відчувати спустошення й стомлення. На третій стадії розвитку стресового стану людина зупиняється й повертається до «самої себе», часто переживаючи почуття провини (особливо провини за те, що вижила) [6]. Розвиток негативних психічних станів може мати місце не тільки в учасників або жертв екстремальних подій, але й у членів їхніх родин [7].

Існує думка про стійкі зміни особистості після перенесених катастроф. Виявлено, що наявність акцентуації в осіб, професія яких пов'язана з перебуванням в екстремальних

ситуаціях або з загрозою катастроф, може бути чинником ризику посттравматичного стресового розладу (нагадаємо, що у континуумі від психічного здоров'я до психічних розладів, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) розташовується між невротами й психозами, тобто є більш важким розладом, чим невроз і може містити в собі ілюзії, галюцинації й дисоціативні епізоди) [8].

Численні клінічні спостереження за особами, які перенесли катастрофічні стресові події, показали, що у постраждалих розвиваються тривалі психічні порушення поліморфного характеру із втратою звичайної емоційності, нав'язливими й гнітючими спогадами, підвищеною збудливістю й дратівливістю, що повторюються нічними кошмарами й психосоматичними розладами [9].

На думку ряду авторів у результаті гострої реакції на стрес або ПТСР виникають реакції дезадаптації [10]. При цьому найбільш важливим інтегруючим показником дезадаптації є тип цілісної поведінкової стратегії постраждалого.

Ми переконані, що хворобливі особистісні зміни виникатимуть при будь-якому знаходженні людини в надзвичайній ситуації. Особливо різко змінюється особистісне й соціальне функціонування в ситуаціях, які загрожують життю індивідуума. Це може проявлятися у вигляді трансформації (частіше негативної) особистісних особливостей (ціннісно-сислової сфери, індивідуально-типологічних рис, механізмів психологічного захисту, копінг-стратегій й т. ін.), порушень поведінки й формування різних психічних розладів (депресивних, тривожних, панічних, посттравматичних) [11].

Мета статті – викладення результатів дослідження специфіки психологічних захисних механізмів та копінг-стратегій у цивільного населення, постраждалого від локального збройного конфлікту, що вирує на сході України.

Дослідження проводилося протягом 10 днів через 1,5 місяця після артилерійського обстрілу населених пунктів А., В., М., О. Донецької області. В нашому дослідженні прийняли участь 126 осіб, які постраждали в наслідок цього військового злочину. Списки постраждалих були надані військово-цивільною адміністрацією Донецької області. Постраждалих, що взяли участь у дослідженні, було розподілено на групи за ознакою ступеня втрати під час трагедії:

1 група: ті, хто втратив майно, близьких людей, отримав поранення – 38 осіб (21 жінка та 17 чоловіків);

2 група: родичі постраждалих в трагедії – 46 осіб (28 жінок та 18 чоловіків);

3 група: свідки трагедії – 42 особи (12 жінок та 30 чоловіків, переважно військовослужбовці Збройних Сил України).

Таким чином, розподіл обстежуваних здійснювався за критерієм ступеня «потрясіння».

Результати дослідження психологічних захисних механізмів в групах постраждалих подано у таблиці 1 та на рис. 1–3. Достовірні розбіжності у виразності механізму захисту проєкція відмічено в усіх трьох групах респондентів, при цьому найвищий показник зафіксовано у 1 групі, а найнижчий – у осіб, які стали свідками військового злочину ($p \leq 0,01$ між показниками 1 та 2 і 2 та 3 груп; $p \leq 0,001$ між показниками 1 та 3 груп).

Наступні достовірні розбіжності зафіксовано у виразності показників захисного механізму компенсація. Він є найменш виразним в 1 групі (21,10 %). Результати достовірні на рівні $p \leq 0,05$. Таким чином, можна відмітити схильність постраждалих 2-ї та 3-ї груп до корекції певних, можливо реально неіснуючих недоліків та небажаних особистісних властивостей.

Також були відмічені достовірні розходження між 1-ю та 3-ю групами респондентів у прояві захисного механізму заміщення (5,12 % проти 10,17 %, при $p \leq 0,05$). Постраждали, які стали прямими жертвами військового злочину, схильні

переадресовувати негативні емоційні прояви на об'єкти, що є менш небезпечними, ніж ті, що були джерелом виникнення зазначених емоцій.

У використанні захисного механізму раціоналізація зафіксовано достовірні розбіжності. Так, найвищі показники виразності даного захисного механізму зафіксовано в 3-й групі досліджуваних (28,45 %), середній рівень виразності зафіксовано в 2-й групі (24,21 %).

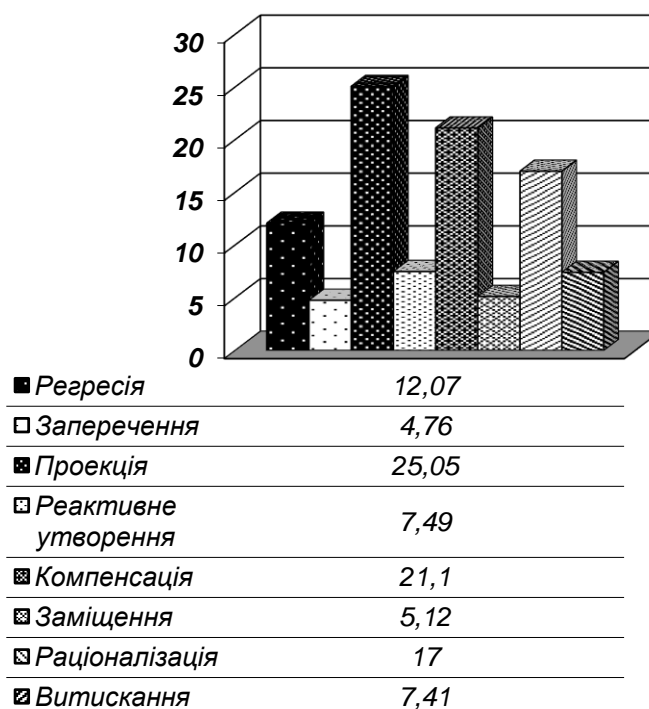
Найнижчий рівень виразності показника використання захисного механізму раціоналізація зафіксовано в 1-й групі досліджуваних у порівнянні з 2-ю та 3-ю групами (17,00 %), результати достовірні на рівнях $p \leq 0,01$ та $p \leq 0,001$. Отже, можна констатувати, що постраждалі 1-ї групи, у порівнянні з представниками інших двох груп, при переживанні емоційно складної ситуації менш схильні використовувати для її вирішення логічні установки.

Таблиця 1

**Розподіл механізмів психологічного захисту
серед постраждалих 1-3 груп (у %)**

№	Захисні механізми	1 група	2 група	3 група	$\phi^*(1,2)$	$\phi^*(1,3)$	$\phi^*(2,3)$
1	Регресія	12,07	11,40	8,25	0,61	1,93	1,74
2	Заперечення	4,76	8,33	8,07	1,23	1,45	0,34
3	Проекція	25,05	14,70	7,10	3,38**	4,96***	4,19**
4	Реактивне утворення	7,48	5,88	4,15	1,22	1,74	0,31
5	Компенсація	21,10	25,14	26,78	2,16*	2,04*	0,28
6	Заміщення	5,12	7,55	10,17	0,18	2,08*	1,87
7	Раціоналізація	17,00	24,21	28,45	4,08**	5,17***	1,49
8	Витискання	7,42	2,77	7,03	2,88*	0,33	2,61*

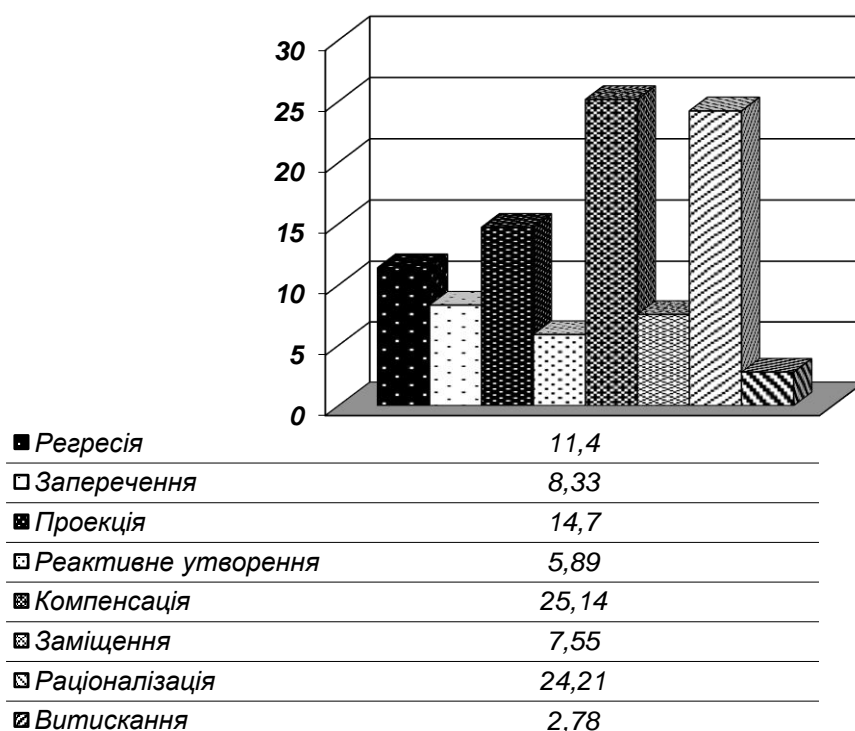
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Рис. 1. Рівні виразності механізмів психологічного захисту серед постраждалих, які втратили майно, отримали поранення та/або втратили близьких людей (1-ша група досліджуваних)

Найменший показник виразності захисного механізму витискання було зафіксовано в 2-й групі (2,78 %). Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$. Навпаки, найвищий показник його виразності зафіксовано в 1-й групі обстежуваних (табл. 1). Таким чином, представники 1-ї групи частіше схильні до неусвідомлення неприйнятних особистістю думок, бажань, почуттів та прагнень. Можна припустити, що ці постраждалі завжди використовуватимуть цей захисний механізм при виникненні складних психотравмуючих ситуацій.

Отже, на підставі отриманих даних можна констатувати, що незважаючи на неконструктивність дій захисних механізмів, вони широко використовуються усіма категоріями постраждалих.

Рис. 2. Рівні виразності механізмів психологічного захисту серед родичів постраждалих в трагедії (2-га група досліджуваних)

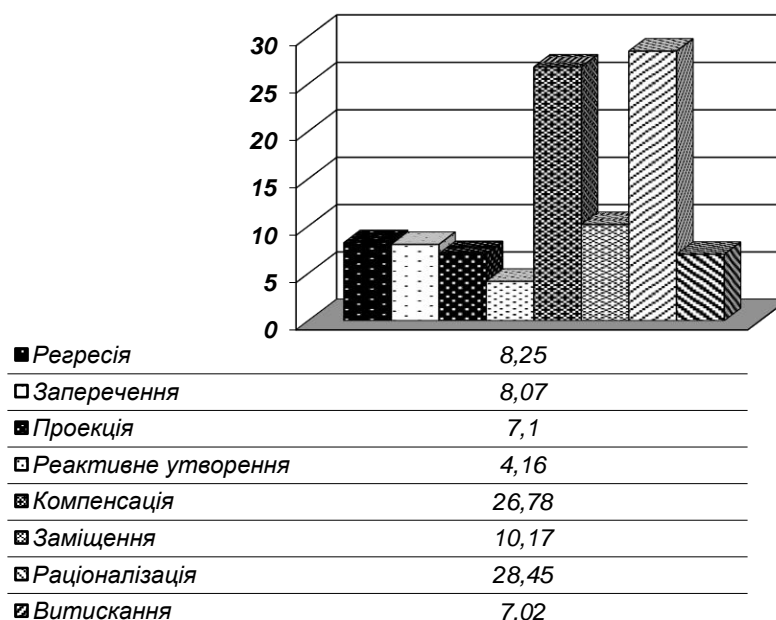
Представники кожної з груп мають певні особливості в аспекті їхнього використання, проте стверджувати про наявність певної закономірності не представляється можливим. Зафіксовано загальну тенденцію щодо частоти використання таких захисних механізмів, як раціоналізація і компенсація.

Наступним кроком проведеного нами дослідження стало вивчення особливостей реакцій постраждалих на артилерійські обстріли та визначення домінуючих у них копінг-стратегій. Отримані результати показані в табл. 2 та рис. 4.).

Вирішення завдання як копінг-стратегія є найбільш раціональною та адекватною в ситуації потрапляння людини під артилерійській обстріл.

Зазначена стратегія припускає певну логічну завершеність ситуації. До того ж, при цьому передбачає неабиякі зусилля з боку постраждалого. Така реакція на вітальну загрозу вимагатиме від людини виконання як мінімум двох дій: по-перше, оцінку ситуації та по-друге, усунення або зменшення джерела вітальної загрози. Адже відомо, що найчастіше в ситуації вітальної загрози поведінка та дії людини найчастіше дезорганізовані та не завжди адекватні.

У виразності копінг-стратегії «вирішення завдання» відмічено достовірні розходження між показниками 3-ї та 2-ї груп досліджуваних ($t=2,12$, $p\leq 0,05$). Виразність даного типу копінг-стратегії в 2-й групі постраждалих є самим низьким, на відміну від інших випробуваних.

Рис. 3. Рівні виразності механізмів психологічного захисту серед свідків трагедії (3-тя група досліджуваних)

Ситуація вітальної загрози завжди провокує високу емоційну напругу. Наслідком дії стресових факторів може бути емоційний розлад або сильне емоційне переживання постраждалого. Саме тому, у виразності такого типу реакції, як орієнтація на емоції найнижчі результати відмічено в групі постраждалих, які стали свідками трагічного випадку ($t_{1,3} = 3,45$, при $p \leq 0,01$; $t_{2,3} = 2,37$, при $p \leq 0,05$).

Отримані результати можна інтерпретувати крізь припущення стосовно поступового утворення певного типу реакцій на вітальну загрозу. Можна сказати, що у випадках, коли трагедія напряду не стосується людини, то вона більш стримано та відносно спокійно реагуватиме на прояви стрес-факторів. Протилежну картину можна спостерігати в групі постраждалих, які отримали найбільше за ступенем потрясіння. Ці постраждали, навпаки, схильні занурюватись в свої емоційні переживання і почуття та аналізувати особливості трагічної ситуації, що стала причиною глибокого стресу.

Ще однією реакцією на вітальну загрозу в умовах локального збройного конфлікту, яка доволі часто використовується і є практично неусвідомленою та не завжди ефективною для людини у боротьбі за життя є уникнення. Найвищий показник за цим типом поведінки зафіксовано в групі постраждалих, які втратили майно, близьку людину та/або отримали травми.

Наступна достовірна розбіжність зафіксована за показником соціальне відволікання між 1-ю та 3-ю групами досліджуваних ($t=2,15$, $p\leq 0,05$), що свідчить про те, що у разі виникнення складної та емоційно важкої ситуації постраждали, які стали свідками надзвичайної ситуації, схильні шукати підтримки в найближчому оточенні, у своїх близьких.

Таким чином, досліджувані 3-ї групи схильні демонструвати більш конструктивні та раціональні реакції на дію стрес-факторів надзвичайної ситуації. Постраждали, які отримали більш інтенсивне психологічне потрясіння відрізняються схильністю в складних ситуаціях занурюватись в свої емоційні переживання.

Перейдемо до аналізу результатів вивчення стратегій і моделей копінг-поведінки як типових реакцій постраждалих при подоланні ними наслідків надзвичайної ситуації воєнного характеру. Особливості частоти обрання моделей стрес-долаючої поведінки постраждалими наведено в табл. 3. Крім того, по кожній групі було виділено і найбільш характерну модель копіngu (див. рис. 5–7).

Встановлено, що для постраждалих 1-ї групи більш притаманною є модель стрес-долаючої поведінки «імпульсивні дії» (16,74 %). На другому місці зафіксовано асертивні дії (16,10 %), а третю сходинку займають агресивні дії (14,19 %).

Таблиця 2

Домінуючі копінг-стратегії у осіб, постраждалих в наслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру

Тип реакції	1 група (M±m)	2 група (M±m)	3 група (M±m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
Вирішення завдання	3,71±0,56	3,27±1,09	4,60±1,13	0,66	1,50	2,12*
Орієнтація на емоції	4,12±0,23	3,81±1,23	1,89±0,88	1,41	3,45**	2,37*
Орієнтація на уникнення	3,76±1,02	2,50±0,87	2,26±1,65	2,29*	2,37*	0,54
Відволікання	1,24±0,14	1,71±0,35	1,30±0,94	0,87	0,46	0,38
Соціальне відволікання	1,89±0,33	2,26±1,68	3,75±1,59	1,61	2,15*	1,81

*p ≤ 0,05; **p ≤ 0,01

Постраждалими, які стали свідками трагедії, в якості головної моделі копіngu властиво використовувати вступ у соціальний контакт (19,00 %). Другу позицію відведено асертивним діям (16,98 %), а третя сходинка зайнята пошуком соціальної підтримки (13,44 %).

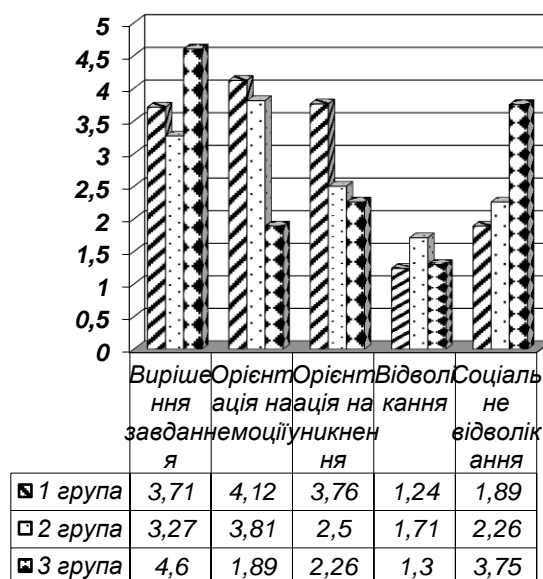
Зауважимо, що загальною для всіх груп моделлю копіngu є асертивні дії як здатність не діяти в ситуації вітальної загрози проти іншої людини, поважати її інтереси, її права та волю та при цьому не жертвувати собою, оберігати себе від зовнішнього негативного впливу.

В 2-й групі постраждалих найбільш часто використовується такий засіб подолання стресу, як асертивні дії (14,05 %). Другу позицію відведено імпульсивним діям (13,80 %), а третю – пошук соціальної підтримки (12,18 %).

Представники 1-ї та 2-ї груп схильні в стресових ситуаціях демонструвати імпульсивні дії. У напружених ситуаціях їм вкрай важко контролювати себе. Така поведінка є майже несвідомою. Таким чином, особи, які під час НС отримали поранення та ті, у яких постраждали рідні люди, більш схильні керуватись емоціями та відрізняються нелогічністю і непослідовністю дій в стресових ситуаціях (і особливо, – ситуаціях вітальної загрози).

Наступна загально групова модель копіngu – пошук соціальної підтримки (властива для 2-ї групи). Найнижчий показник зафіксовано у 1-й групі (10,29 %) (p ≤ 0,05 у порівнянні з 3-ю групою – 13,44 %). Такі результати можна пояснити тим, що

постраждали 1-ї групи у силу досить великого психологічного потрясіння не зовсім адекватно змогли оцінити себе та власні можливості.

Рис. 4. Виразність реакцій на ситуацію вітальної загрози у осіб, які постраждали в наслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру

Вираженим почуттям несправедливості та образи можна пояснити досить високі показники виразності в 1-й групі досліджуваних такої моделі копінг-поведінки як агресивні дії.

Такий тип стрес-долаючої поведінки як вступ у соціальний контакт є більш властивим для постраждалих 3-ї групи (19,00 %), у порівнянні з 1-ю (9,51 %) та 2-ю (10,10 %) групами досліджуваних. Окрім цього, було встановлено, що в стресових ситуаціях до асоціальних дій схильні 5,30 % постраждалих 3-ї групи і 7,41 % постраждалих 2-ї групи.

Таблиця 3

Модель подолання стресових ситуацій постраждалими в наслідок надзвичайних ситуацій

Модель подолання стресової ситуації	1 група (%)	2 група (%)	3 група (%)	Ф (1, 2)	Ф (1, 3)	Ф (2, 3)
Асертивні дії	16,10	14,05	16,98	1,24	1,09	1,75
Імпульсивні дії	16,74	13,80	5,10	2,39*	4,57**	5,23**
Агресивні дії	14,19	11,28	11,80	1,57	1,40	0,81
Обережні дії	9,01	9,37	11,60	0,16	1,62	1,71
Асоціальні дії	6,89	7,41	5,30	1,18	1,21	2,06*
Пошук соціальної підтримки	10,29	12,18	13,44	1,94	2,12*	0,77
Маніпулятивні дії	8,28	9,43	8,61	0,88	0,14	0,67
Вступ у соціальний контакт	9,51	10,10	19,00	0,55	4,89**	4,20**
Уникання	8,99	12,38	8,17	0,58	0,41	1,03

*p ≤ 0,05; ** p ≤ 0,01

Незважаючи на відсутність достовірних розбіжностей можна зазначити, що такий тип копіngu, як обережні дії є властивим для більшості постраждалих, які стали свідками артилерійського обстрілу. Цю особливість можна трактувати, як бажання цих людей

вберегти та огородити себе й близьких від подібних жахів локального збройного конфлікту.

Рис. 5. Усереднена модель подолання ситуації вітальної загрози постраждалими 1-ї групи (у %)

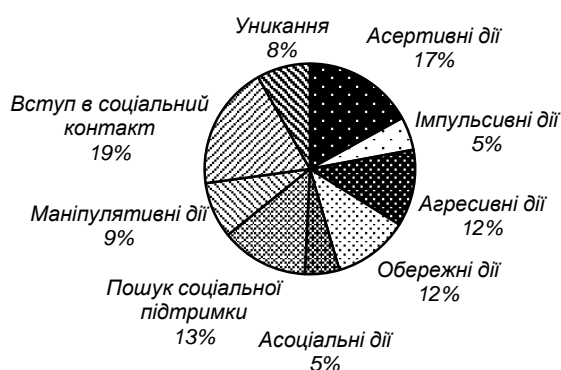
Наступним кроком стало узагальнення моделі копінгу в виділених нами групах досліджуваних. Адаптивна модель копінг-поведінки передбачає асертивні дії, пошук соціальної підтримки і соціальний контакт. До псевдо адаптивної моделі копінг-поведінки ми віднесли уникання, обережні та маніпулятивні дії. Деадаптивну модель копінг-поведінки характеризують асоціальні, імпульсивні та агресивні дії.

Рис. 6. Усереднена модель подолання ситуації вітальної загрози постраждалими 2-ї групи (у %)

Адаптивна модель копінг-поведінки є властивою майже половині свідків трагедії (49,25 %). Трохи меншим є показник постраждалих, яких було віднесено до 2-ї групи (43,87 %, при $p \leq 0,05$). В групі осіб, які найбільш постраждали від артилерійського обстрілу, схильні демонструвати адаптивну модель стрес-долаючої поведінки лише 31,16 % ($p \leq 0,05$ у порівнянні з 2-ю групою та $p \leq 0,01$ у порівнянні з 3-ю групою).

Псевдо адаптивна модель копінгу властива для третини досліджуваних 2-ї та 3-ї груп та для 36,72 % постраждалих 1-ї групи.

Рис. 7. Усереднена модель подолання ситуації вітальної загрози постраждалими 3-ї групи (у %)

Отримано достовірні розбіжності стосовно виразності дезадаптивної моделі копінг-поведінки. Встановлено, що найбільше досліджуваних, які обрали такий копінг, належать до 1-ї групи (32,12 %), а найменшу кількість таких осіб зафіксовано серед досліджуваних, які стали свідками трагедії (17,16 %). В 2-й групі досліджуваних цей показник становить 23,59 %. Отримані дані дозволяють констатувати, що найбільш ефективні та раціональні шляхи подолання ситуації вітальної загрози обиратимуть найменш постраждалі особи.

Отримані в ході проведеного дослідження результати дозволяють констатувати, що:

1. Захисні механізми, незважаючи на притаманну їм не конструктивність широко використовуються всіма категоріями постраждалого населення в умовах пролонгованого локального збройного конфлікту. Кожна з груп досліджуваних має певні особливості щодо їхнього використання, між тим певної закономірності не виявлено.
2. Незважаючи на різний рівень пережитого потрясіння, для досліджуваних усіх груп властивою є загальна тенденція щодо переважання використання таких захисних механізмів, як компенсація та раціоналізація.
3. Постраждалі, які отримали більш інтенсивне психологічне потрясіння відрізняються схильністю в складних ситуаціях занурюватись у свої емоційні переживання.
4. Найбільш ефективні та раціональні шляхи подолання ситуації вітальної загрози обиратимуть найменш постраждалі особи.

Потребують подальшого вивчення особливості використання копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту працівниками сектору безпеки та оборони України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боснюк В. Ф., Олефір В. О., Перелигіна Л. А. Інтелектуально-емоційний ресурс копінг-поведінки рятувальника: монографія. Х.: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2016. 158 с.
2. Волошин П. В., Шестопалова Л. Ф., Підкоритов В. С. Медико-психологічні аспекти екстремальних подій та проблема посттравматичних стресових розладів. *Міжнародний медичний журнал*. 2000. № 3. С. 31–34.
3. Оніщенко Н. В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. Х.: Вид-во «Право», 2014. 584 с.

4. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС: підручник / ред. В. П. Садкового. Х.: УЦЗУ, 2009. 244 с.
5. Пліско В. І. Формування готовності професіонала до діяльності за умов, небезпечних життя: на матеріалах суб'єкт-суб'єктної діяльності: монографія. К.: Науковий світ, 2002. 304 с.
6. Психологічні наслідки перебування рятувальників у зоні проведення антитерористичної операції: монографія / Лебедева С. Ю., Оніщенко Н. В., Овсяннікова Я. О., Похілько Д. С., Назаров О. О., Христенко В. Є., Тімченко О. В., Тімченко В. О. / заг. ред. Тімченка О. В., Оніщенко Н. В. Х. : НУЦЗУ, 2019. 174 с.
7. Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: монографія / Назаров О. О., Оніщенко Н. В., Садковий В. П., Садковий О. В., Склень О. І., Тімченко О. В. Х.: Вид-во УЦЗУ, 2008. 221 с.
8. Психосоматика: Взаємозв'язок психіки та здоров'я. Хрестоматія / упоряд. К.В. Сільченко. Мн.: Харвест, 1999. 480 с.
9. Тітаренко Д. С. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози. Дис. канд. психол. н.: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Х.: НУЦЗУ, 2011. 159 с.
10. Blake D. D., Abweg F.R., Woodward H., Keane T.M. Treatment efficacy in post-traumatic stress disorder. *Handbook of effective psychotherapy*. N. Y.: Plenum Press, 1993. P. 143–148.
11. Timchenko O., Prykhodko I., Shyrobokov Y., Onishchenko N., Lefterov V. Psychological Aspects of Captivity in the War in the East of Ukraine. *Polish Psychological Bulletin*. 2021, vol. 52 (1). P. 97–106. DOI:10.24425/ppb.2021.136820.

REFERENCES

1. Bosniuk, V. F., Olefir, V. O., Perelyhina, L. A. (2016). Intelektualno-emotsiyni resurs kopinh-povedinky riaturalnyka. Kh.: NUTsZU, KP «Miska drukarnia» [in Ukrainian].
2. Voloshyn, P. V., Shestopalova, L. F., Pidkorytov, V. S. (2000). Medyko-psykholohichni aspekty ekstremalnykh podii ta problema posttravmatychnykh stresovykh rozladiv. *Mizhnarodnyi medychnyi zhurnal*, 3, 31–34 [in Ukrainian].
3. Onishchenko, N. V. (2014). Ekstrena psykholohichna dopomoha postrazhdalym v umovakh nadzvychainoi sytuatsii: teoretychni ta prykladni aspekty. Kh.: Vyd-vo «Pravo».
4. Osnovy psykholohichnoho zabezpechennia diialnosti MNS. (2009). V. P. Sadkovoho (ed.). Kh.: UTsZU [in Ukrainian].
5. Plisko, V.I. (2002). Formuvannia hotovnosti profesionala do diialnosti za umov, nebezpechnykh zhyttia: na materialakh subiekt-subiektnoi diialnosti. K.: Naukovyi svit [in Ukrainian].
6. Psykholohichni naslidky perebuvannia riaturalnykiv u zoni provedennia antyterorystychnoi operatsii. (2019). Liebiedieva S.Iu., Onishchenko N.V., Ovsiannikova Ya.O. et al. Kh.: NUTsZU [in Ukrainian].
7. Psykholohichni osoblyvosti bazovykh kopinh-stratehii ta osobystisnykh kopinh-resursiv pratsivnykiv pozhezhno-riaturalnykh pidrozdiliv MNS Ukrainy. (2008). Nazarov, O. O., Onishchenko, N. V., Sadkovi, V. P. et al. Kh.: Vyd-vo UTsZU [in Ukrainian].
8. Psykhosomatyka: vzaiemozviazok psykhyky ta zdorovia. (1999). K.V. Silchenok (ed.). Mн.: Kharvest [in Ukrainian].
9. Titarenko, D. S. (2011). Osoblyvosti funktsionuvannia mekhanizmiv psykholohichnoho zakhystu u riaturalnykiv v umovakh ekzystentsialnoi zahrozy. *Doctor's thesis*. Kh.: NUTsZU [in Ukrainian].

-
10. Blake, D. D., Abweg, F. R., Woodward, H., Keane, T. M. (1993). Treatment efficacy in post-traumatic stress disorder. *Handbook of effective psychotherapy*. N. Y.: Plenum Press.
11. Timchenko, O., Prykhodko, I., Shyrobokov, Y., Onishchenko, N., Lefterov, V. (2021). Psychological Aspects of Captivity in the War in the East of Ukraine. *Polish Psychological Bulletin*. vol. 52 (1), 97–106. DOI:10.24425/ppb.2021.136820.

Бібліографічний опис для цитування:

Оніщенко Н. В., Тімченко О. В. Особливості використання психологічних захисних механізмів та копінг-стратегій цивільним населенням, постраждалим від надзвичайної ситуації воєнного характеру. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 81–92.

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258322

УДК 159.9: 159.94

Олександр Джамільович Сафін,
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна
ORCID: 0000-0001-5745-8635
245440ss@gmail.com

Ігор Вікторович Немінський,
начальник відділу психологічної підготовки
управління психологічного забезпечення,
Головне управління морально-психологічного
забезпечення Збройних Сил України,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0001-8547-9839
neminskiy.i@gmail.com

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РЕСУРС ОСОБИСТОСТІ ЯК ЧИННИК ВИБОРУ НЕЮ СТРАТЕГІЙ ЗАХИСНО-ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті викладено результати дослідження специфіки механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій у здобувачів із різними показниками стильових і продуктивних характеристик інтелектуальної сфери. Показано, що здобувачі із високим інтелектуальним ресурсом частіше використовують активні копінг-стратегії, а із низьким – механізми психологічного захисту. Встановлено, що здобувачі із низьким інтелектуальним ресурсом порівняно з їхніми високоінтелектуальними ровесниками при подоланні психологічного стресу частіше звертаються до таких механізмів психологічного захисту, як реактивне утворення, компенсація, регресія та рідше – проекція.

Ключові слова: захисно-долаюча поведінка; механізми психологічного захисту; копінг-стратегії; захисні механізми; інтелект; здобувачі.

Oleksandr Safin,
PhD of Psychological, Professor,
Chair of the Department of Psychology,
Pavlo Tychnya Uman State
Pedagogical University,
Uman, Ukraine
ORCID: 0000-0001-5745-8635
245440ss@gmail.com
Igor Neminsky,
Head of the Department
of Psychological Training
of the Department
of Psychological Support,
Main Department of Moral
and Psychological Support
of the Armed Forces of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0001-8547-9839
neminskiy.i@gmail.com

THE INTELLECTUAL RESOURCE OF THE PERSON AS A FACTOR FOR THE CHOICE OF THE PROTECTIVELY-OVERCOMING BEHAVIOR

The article presents the results of the study of the specificity of mechanisms of psychological protection and coping strategies in students with different indicators of stylistic and productive characteristics of intelligence sphere. A resource-based approach to stress management is being actively developed when considering coping behavior as a dynamic process within the transactional and integrative approaches to stress formation. There are various points of view regarding the types, criteria for evaluating efficiency, characteristics, options for defining the concept of "resource", the analysis of which allows to consider this construct as all those mental factors, depending on which problems of adaptation to stressful situation are solved easier or vice versa, more difficult. The mastery of a tense situation is mainly due to the insufficient quantity and quality of resources, which are sufficiently constant and constitute a system in which everyone has a place.

An important resource of protective-overcoming behavior mastery of a personality is the intellectual sphere. Intellectual resource is considered as a set of productive and stylistic properties of intelligence. In the context of professional activity and taking into account its specificity, intellectual abilities and cognitive styles are in some way interconnected, forming an intellectual resource of the individual. The concept of "intellectual resource" is operationalized in terms of the correlation of stylistic and productive properties of intelligence, namely through general criteria of cognitive styles interdependence / interdependence, impulsiveness / reflexivity, rigidity / inflexibility of cognitive control (stylistic and psychometric properties of the development of psychic properties of intelligence) intelligence). It is shown that students with high intellectual resources are more likely to use active coping strategies and students with low intellectual protection mechanisms.

Key words: protective-overcoming behavior; mechanisms of psychological protection; coping strategies; protective mechanisms; intelligence; students.

У психології психологічні механізми стресостійкості поділяють на механізми психологічного захисту і психологічні механізми подолання стресу (допінг-механізми). У той час як Р. Kohn, К. Lafreniere, М. Gurevich та інші дослідники визнають лише механізми психологічного захисту, виокремлюючи активний і пасивний їх варіанти, S. Folkman, R. Lazarus та їхні послідовники припускають як існування механізмів психологічного захисту, так і копінг-механізмів. Між іншим Н. Krohne та інші автори трактують захисні механізми як пасивний вид копінг-поведінки [7, с. 19].

При великій кількості досліджень у сфері копінг-поведінки та механізмів психологічного захисту, експериментальних даних про роль когнітивних механізмів у цьому аспекті виявляється, вкрай мало [1; 8; 10], хоча така необхідність існує через визнання провідної ролі інтелекту в адаптаційному процесі та через постійне зростання впливу різноманітних стресогенних чинників на особистість, що знижує її працездатність та порушує її психічне благополуччя [5].

Ресурсний підхід до подолання стресу активно розробляється при розгляді копінг-поведінки як динамічного процесу у межах транзактного та інтегративного підходів до формування стресу. Існують різноманітні точки зору (Ю. О. Бохонкова, А. І. Галян, Н. Є. Водоп'янова, О. В. Іваницький, М. Й. Казанжи, В. Ф. Казібекова, К. Р. Капієва, М. М. Панасенко, Ю. О. Перевозчикова, Т. П. Рисинець, О. С. Штепа та ін.) відносно видів, критеріїв оцінки ефективності, характерних рис, варіантів визначення поняття «ресурс», аналіз яких дозволяє розглядати цей конструкт як усі ті психічні чинники, залежно від яких задачі адаптації до стресової ситуації вирішуються легше або навпаки, складніше. Нездатність подолати напружену ситуацію в основному пов'язують із недостатньою кількістю та якістю ресурсів, які є достатньо константними та утворюють собою систему, в якій кожен з цих ресурсів відіграє свою роль [3].

Як відомо, інтелектуальна сфера є важливим ресурсом захисно-долаючої поведінки особливості. Як зазначають І. Шкуратова та О. Анненкова: «Якщо розглядати кризову ситуацію як проблемну, можна сказати, що ядром усіх ресурсів людини є її інтелект» [12]. О. Алексапольський зазначає, що особливості інтелектуальної сфери суб'єкта, а саме стильові і рівневі властивості інтелекту є ключовими чинниками його копінг-

поведінки [1]. У свою чергу О. Лібіна, визнаючи важливість інтелектуальних можливостей людини у подоланні проблемних ситуацій, створила концепцію оволодіваючого інтелекту, яка об'єднує такі поняття, як копінг, психологічний захист та інтелект особистості [6]. Наукові доробки цих вчених створюють передумови для операціоналізування конструкту «інтелектуальний ресурс» та розгляду його як сукупності продуктивних і стильових властивостей інтелекту. У контексті професійної діяльності і з врахуванням її специфіки інтелектуальні здібності і когнітивні стилі певним чином взаємозв'язані, утворюючи «інтелектуальний ресурс» особистості.

Мета статті – викладення результатів дослідження специфіки механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій у здобувачів вищої освіти (далі – здобувачів) із різними показниками стильових і продуктивних характеристик інтелектуальної сфери.

Для діагностики складових захисно-долаючої поведінки було використано «Копінг-тест» Р. Лазаруса та «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика. Інтелектуальний ресурс вивчався за допомогою методик «Приховані фігури» у модифікації Л. Терстоуна, «Порівняння схожих малюнків» Дж. Кагана, словесно-кольорової інтерференції Дж. Струна та тесту структури інтелекту Р. Амтхауера.

Поняття «інтелектуальний ресурс» було операціоналізовано у термінах співвідношення стильових і продуктивних властивостей інтелекту, а саме через загальні критерії когнітивних стилів:

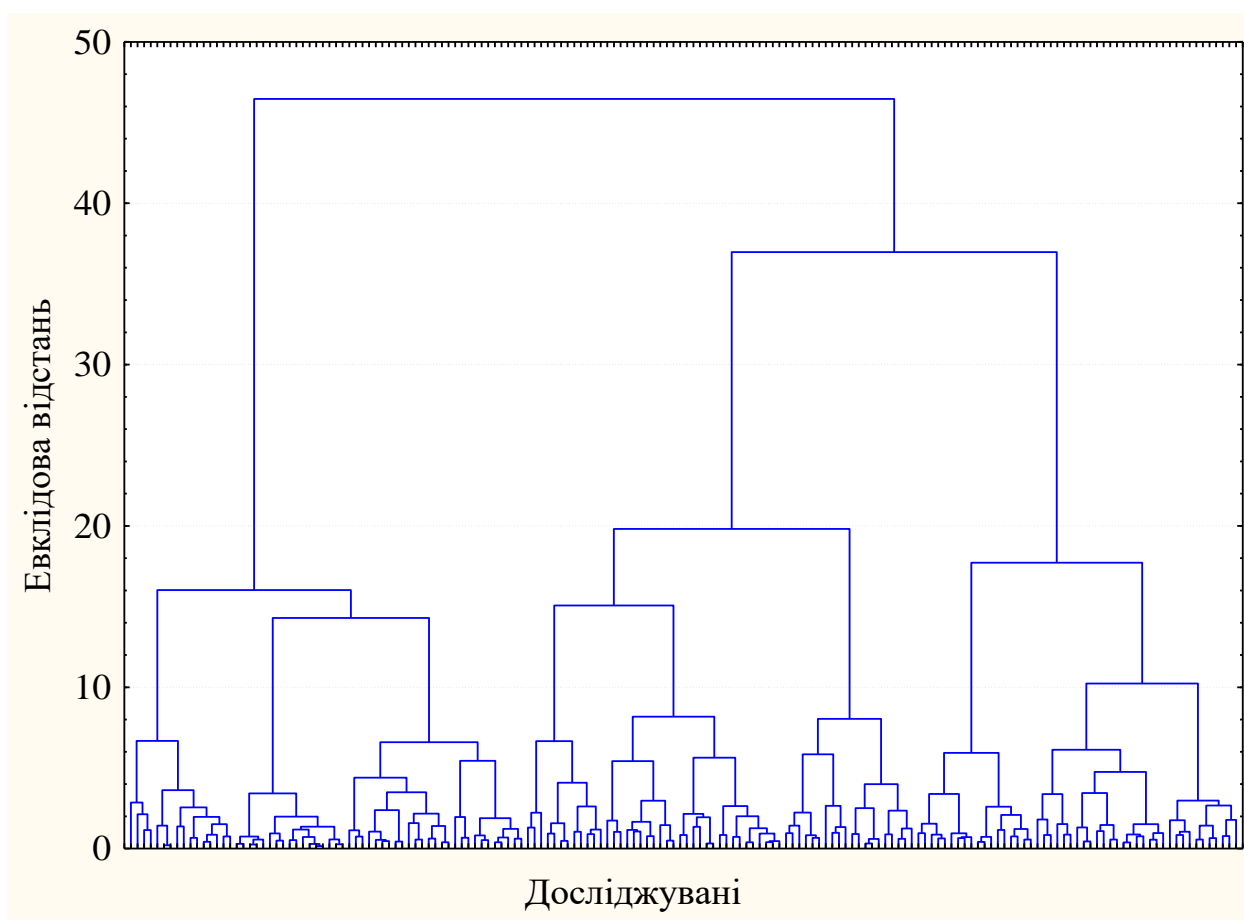
- а) стильові властивості інтелекту: полenezалежність/полезалежність, імпульсивність/рефлексивність, ригідність/флексибільність пізнавального контролю,
- б) продуктивна властивість інтелекту – загальний показник рівня розвитку психометричного інтелекту.

Щоб розділити сукупність обстежуваних на групи за ознаками інтелектуального ресурсу використовувався ієрархічний кластерний аналіз. Для стандартизації даних та переведення їх в одну шкалу застосовувалося Z-перетворення. За дендограмою кластеризації (рис. 1) та графіком поетапної зміни міжкластерної відстані було виокремлено три кластери, на які поділено здобувачів за допомогою методу k-середніх Мак-Кіна (рис. 2).

На представленій вертикальній деревовидній дендрограмі вертикальна вісь такого графіка є віссю міжкластерної відстані, а горизонтальна вісь інформує про обстежуваних, показники яких використовувались в аналізі. На діаграмі показано етапи об'єднання обстежуваних у класи за показниками інтелектуального ресурсу. Візуально та за допомогою графіка поетапної зміни міжкластерної відстані виокремлено три кластери обстежуваних, після чого було використано ітераційний метод кластиризації. Серед таких найбільш популярним методом є метод k-середніх Мак-Кіна, у якому, на відміну від ієрархічних методів сам експериментатор задає кількість кінцевих кластерів («k»).

Так, представники першого кластеру характеризуються полenezалежністю, рефлексивністю, нижче за середню інтерференцією (флексибільністю) та високим коефіцієнтом інтелекту. Це група із високим показником інтелектуального ресурсу. Змістовно це виражається у тому, що здобувачі здатні виокремлювати найбільш суттєві характеристики проблемної ситуації, відрізняються гнучкістю інформаційних процесів і легкістю зміни установок. У напружених ситуаціях вони покладаються на власний досвід, вважаючи за краще самостійно аналізувати ситуацію та ухвалювати рішення. Відрізняються активністю, вмінням прямо виражати і контролювати власні імпульси, впевнені у собі, легко переключаються з одного виду діяльності на інший, мають високий рівень автоматизації пізнавальних функцій, більш стійкі до перешкод. Крім того, високий

показник інтелектуального розвитку дозволяє їм швидше і легше оволодівати новими знаннями та навичками.

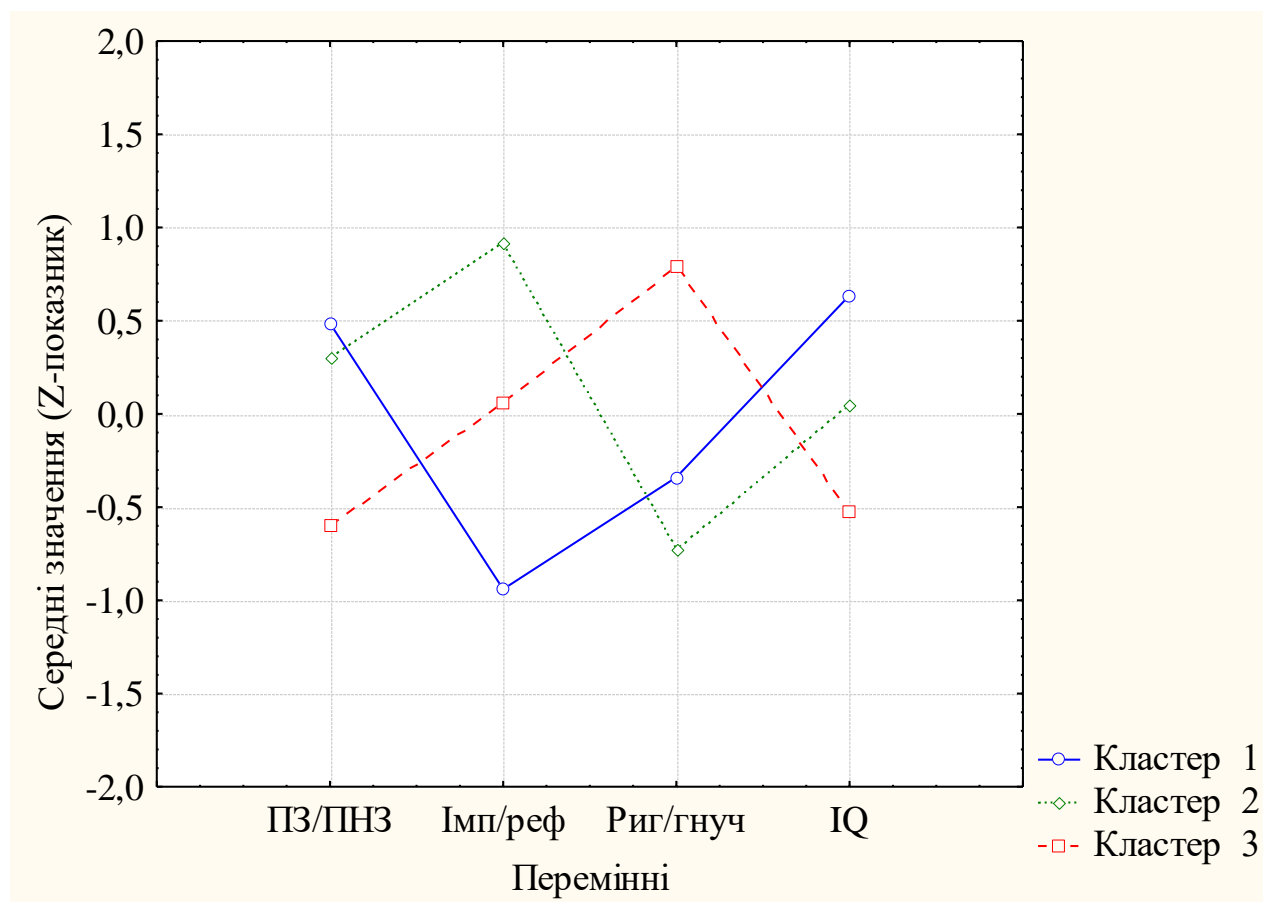
Рис. 1. Дендрограма кластеризації здобувачів за показниками інтелектуального ресурсу (метод Уорда)

До другого кластеру зібрано здобувачів, які вирізняються полenezалежністю, імпульсивністю, ригідністю пізнавального контролю та середнім рівнем інтелектуального розвитку. Це група із відносно середніми показниками інтелектуального ресурсу. Їм властиве переважання інтуїтивного сприйняття ситуації. Ригідні особистості демонструють менше терпіння у ситуаціях, у яких виникають перешкоди. Вони оцінюють себе як збудливих, чутливих, лабільних, менш стійкими до перешкод. Притаманний їм ефект інтерференції позитивно пов'язаний із нейротизмом. У цих здобувачів більш структурована система уявлень про оточуючий світ, яку вони успішно застосовують у предметній діяльності.

Здобувачі, які увійшли до третього кластеру, характеризуються полenezалежністю, середнім показником імпульсивності/рефлексивності, ригідністю та низьким рівнем інтелекту. Це група з низьким показником інтелектуального ресурсу. Із психологічної точки зору це означає, що вони використовують глобальний підхід до поля, їм не просто долати складноорганізований контекст ситуації, відрізняються пасивністю, тривожністю, недостатньою впевненістю, більш схильні приймати рішення без детального обмірковування проблеми, демонструють меншу толерантність у ситуації перешкод. У них більш виражена схильність до ризику як наслідок тенденції уникати ситуації

невизначеності. Висока інтерференція свідчить про їхню чутливість до перешкод, тобто до збільшення часу і кількості помилок під час переробки інформації, а низький рівень інтелектуальних здібностей заважає їм швидко пристосовуватись до нових умов життєдіяльності.

Рис. 2. Графік середніх значень інтелектуального ресурсу здобувачів за трьома кластерами (за методом k-середніх Мак-Кіна)

Таким чином, за допомогою ітераційного методу кластеризації даних було виокремлено 3 групи здобувачів із різним інтелектуальним ресурсом: перша – високим, друга – середнім і третя – низьким. Отримані результати надають можливість більш детально розглянути особливості поведінки залежно від рівня інтелекту. Особливий інтерес викликають здобувачі, які увійшли до першої і третьої груп, що характеризуються протилежною сукупністю когнітивних стилів і психометричного інтелекту. На статистично достовірному рівні значущості здобувачі із відносно середнім рівнем інтелектуального ресурсу частіше використовують копінг-стратегію «дистанціювання» на відміну від осіб із низьким показником цього ресурсу ($t=2,23$, $p\leq 0,05$). Скоріше за все вони прагнуть, докладаючи певні зусилля купіювати значущість психотравмуючої ситуації шляхом сепарації від неї. Подібний спосіб подолання стресу не завжди може виявитись продуктивним. Тобто зростання інтелектуального ресурсу призводить до частішого використання емоційно-спрямованої копінг-стратегії. За таким показником типу реакції у стресовій ситуації як «пошук соціальної підтримки» мінімальні результати відмічено у групі здобувачів із низькими інтелектуальними показниками. Виявлено декілька відмінностей у використанні цієї копінг-стратегії ($t(1,3)=2,56$, $p\leq 0,01$; $t(2,3)=2,17$, $p\leq 0,05$). Психологічний зміст відмінностей полягає у

тому, що здобувачам із розвинутими інтелектуальними можливостями через притаманну їм флексибільність, аналітичність, тактичність простіше одержати потрібну інформацію, матеріальну та емоційну допомогу у найближчого оточення, своїх колег. Будучи більш впевненішими у власних силах, вони активніше протидіють проблемам і орієнтуються на допомогу ззовні. Така реакція здобувачів на дію стрес-чинника відрізняється раціональністю та є ефективною зважаючи на те, що пошук інформації є дуже важливою когнітивною здібністю, особливо у ситуації невизначеності [4].

Здобувачі із низьким інтелектуальним ресурсом свідомо частіше уникають проблемних ситуацій, що може викликати негативний вплив на їхню самоповагу та самоефективність. За виразністю копінг-стратегії «уникнення» між першою і третьою групами здобувачів знайдено достовірні розбіжності на рівні $p \leq 0,05$. Найвищий показник за копінг-стратегією «уникнення» – у групі, що характеризується мінімальним інтелектуальним ресурсом. Представники такого типу поведінки не завжди є орієнтованими на реальну обстановку. Саме такий тип поведінки в екстремальних ситуаціях буде заважати ефективному подоланню стресу, оскільки у його основі – відмова приймати об'єктивну реальність такою, якою вона є [2]. Таким здобувачам вкрай важко знайти оптимальну копінг-відповідь, адекватно оцінити стресову ситуацію, а також власні можливості щодо її подолання.

Таким чином, здобувачі із високим інтелектуальним ресурсом частіше використовують ефективну копінг-стратегію «пошук соціальної підтримки» і рідко – дезадаптивну – «уникнення». У низькоінтелектуальних здобувачів формування зрілих стратегій, спрямованих на вирішення проблем, утруднено у зв'язку з обмеженістю внутрішніх ресурсів. Низький інтелект не дозволяє у повному обсязі оцінити обстановку. А як відомо, людина може поводитися незалежно від ситуації, тільки якщо вона має повне та адекватне уявлення про цю ситуацію [11]. І як результат, використання здобувачами із низьким інтелектуальним ресурсом в основному пасивних копінг-стратегій спонукає їх до зловживання механізмами психологічного захисту, що проявляється на поведінковому рівні у зверненні до більш примітивних механізмів подолання стресових ситуацій.

При аналізі виразності механізму психологічного захисту «регресія» зафіксовано достовірні розбіжності між показниками першої і третьої груп здобувачів ($t = -2,17$, $p \leq 0,05$). Р. Плутчик відніс цей механізм до найменш зрілих, який пов'язаний із нерозумінням інформації. Його використання відчутно збіднює загальний репертуар стратегій подолання складних ситуацій. Цей вид психологічного захисту швидше властивий низькоадаптивним здобувачам з їхньою імпульсивністю і слабкістю волевого контролю. Низький показник інтелектуального ресурсу не дозволяє здобувачам адекватно оцінити ситуацію. Через це мимовільно вмикається саме цей механізм.

За результатами дослідження виявлено, що на статистично достовірному рівні значущості здобувачі із відносно високим рівнем інтелектуального ресурсу не так часто використовують механізм психологічного захисту «компенсація», як це роблять представники із середнім та низьким рівнями володіння цим ресурсом ($t = -1,84$, $p \leq 0,05$; $t = -2,26$, $p \leq 0,05$). Дія цього захисного механізму допомагає здобувачам виправити найчастіше уявні та надумані особистісні недоліки. У більшості випадків такий тип поведінки можна спостерігати або при необхідності уникнення складної ситуації, наслідком чого може виникнути фрустрація, або з метою підвищення відчуття самодостатності. Саме такий механізм, як правило, активується у невпевнених у власних можливостях та здібностях здобувачів, а також тих, хто має у минулому досвід переживання життєвих чи професійних невдач при спробі подолання подібних проблем. Прояв бажання до ризику, гострих відчуттів, які формуються по мірі набуття досвіду

подолання небезпеки і насолодою від наступної розрядки теж можна розглядати як один із видів компенсації [2]. Це прагнення чітко може проявляється і у першокурсників як засіб самоствердження і завоювання належного соціального статусу у колективі.

Виявилось, що здобувачі, які характеризуються полярними показниками інтелектуального ресурсу, частіше використовують такий тип психологічного захисту як «проекція», ніж їхні колеги із середнім рівнем ($t(1,2)=5,39$, $p\leq 0,001$; $t(2,3)=-2,45$, $p\leq 0,05$). Окрім вказаних відмінностей існує й відмінність між високим і низьким рівнями ($t=2,87$, $p\leq 0,01$). Швидше за все, здобувачі із різними показниками інтелектуального ресурсу використовують різні види проекції. Високоінтелектуальні обстежувані використовують раціоналістичні види проекції, що функціонують до певної міри усвідомлено. При цьому власні існуючі чи надумані вади можуть інтерпретуватись ними як позитивні. А низькоінтелектуальні здобувачі часто використовують механізм проекції через неусвідомлену установку, яка звільняє їх від тривоги. При цьому виявлені у себе неприйнятні тенденції вони схильні приписувати іншим. У свою чергу здобувачі із середнім рівнем інтелектуального ресурсу із найменшою частотою використовують цей тип захисту, вірогідно, цьому рівню властива найбільш адаптивна форма поведінки відносно саме цього механізму психологічного захисту.

У використанні захисного механізму «інтелектуалізація» було відмічено достовірні розбіжності між показниками інтелектуального ресурсу другої та третьої груп ($t=3,21$, $p\leq 0,01$) [9]. Отже, опираючись на отримані дані, можна відзначити, що здобувачі із низькими показниками інтелекту, порівняно зі здобувачами із середнім рівнем інтелектуального ресурсу у випадку переживання ситуації, яка є для них емоційно складною, менш схильні при її вирішенні застосовувати логічні установки, тим самим намагаючись управляти власними емоційними проявами за рахунок пояснення такої ситуації. Крім того, має місце зниження значущості причин, які викликали таку негативну чи складну ситуацію. Здобувачі із мінімальним рівнем інтелектуального ресурсу через недостатньо сформований інтелектуальний контроль неспроможні ефективно використовувати цей тип захисту. Як результат вони не прагнуть до нейтралізації загрози, а докладають зусиль, щоб інтерпретувати її у якомога безболісний і вигідний для себе спосіб. Між тим надмірна інтелектуалізація може бути причиною пригнічення більшості емоційних переживань щодо конкретної події, наслідком чого може стати зниження рівня чуттєвого контролю за розвитком і проявом травмуючої ситуації [2, с. 247].

У використанні захисного механізму «реактивне утворення» відмічено низку достовірних розбіжностей. Найчастіше цей захисний механізм спрацьовує в обстежуваних із низьким інтелектуальним ресурсом. Результати є достовірними на рівнях $p\leq 0,001$ та $p\leq 0,001$. Застосування такого механізму психологічного захисту призводить до превенції вираження неприємних або неприпустимих для себе почуттів, думок чи вчинків через перебільшення розвитку прямо протилежних. Високий рівень виразності цього типу захисту у низькоінтелектуальних обстежуваних може бути пов'язаний з їхньою схильністю порушувати загальноприйняті стандарти і правила поведінки, що може призвести до деформації соціальних відносин з оточуючими.

Таким чином, як бачимо, захисні механізми, незважаючи на їхню очевидну неконструктивність, набули широкого використання серед здобувачів. Кожна група обстежуваних має власні особливості щодо їхнього використання. Здобувачі із низьким інтелектуальним ресурсом порівняно з їхніми високоінтелектуальними ровесниками при подоланні психологічного стресу частіше звертаються до таких механізмів психологічного захисту, як реактивне утворення, компенсація, регресія та рідше – проекція. Таким чином, здобувачі із високим інтелектуальним ресурсом частіше

використовують активні копінг-стратегії, а із низьким – механізми психологічного захисту. Потребують подальшого вивчення особливості використання копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту здобувачами різних спеціальностей залежно від інтелектуального ресурсу особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексапольський А. А. Стилеві та рівневі властивості інтелекту як фактори співвладної поведінки: дис. ... канд. психол. наук. М., 2008. 141 с.
2. Боснюк В. Ф., Олефір В. О., Перелигіна Л. А. Інтелектуально-емоційний ресурс копінг-поведінки рятувальника. Х.: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2016. 158 с.
3. Казанжи М. Й. Особистісні ресурси подолання психологічної кризи. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Електрон. наук. фак. вид. Хмельницький. Серія, Психологія. 2015. Випуск 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2015_1_6 (дата звернення: 19.02.2022).
4. Караян А. Г., Поляков С. П. Удосконалення навчання курсантів копінг-стратегіям поведінки в стресових ситуаціях. *Право та освіта*. 2018. № 2. С. 4–10.
5. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності: дис... д-ра психол. наук. Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2004. 426 с.
6. Лібіна А. В. Власний інтелект: людина в складній життєвій ситуації. М: Ескімо, 2008. 400 с.
7. Ришко Г. М. Психологічні особливості розвитку стресостійкості у науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів: дис. канд. психол. наук. К., 2014. 255 с.
8. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: дис. ... д-ра психол. наук. К., 2013. 504 с.
9. Романова Є. С., Гребенніков Л. Р. Механізми психологічного захисту. Генезис. функціонування. Діагностика. Митищі: «Талант», 1996. 144 с.
10. Семенова Т. І. Дослідження зв'язку інтелекту, механізмів психологічного захисту та особистісних особливостей. *Психологія здібностей: сучасний стан та перспективи досліджень*: матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті В.М. Дружиніна. ІІ РАН, 19-20 вересня 2005. М.: Вид-во «Інститут психології РАН», 2005. С. 330–332.
11. Холодна М. А. Когнітивні стилі. Про природу індивідуального розуму. 2-ге вид. СПб.: Пітер, 2004. 385 с.
12. Шкуратова І. П., Анненкова Є. А. Особистісні ресурси як фактор подолання кризових ситуацій. Психологія кризи та кризових станів. *Міждисциплінарний щорічник*. 2007. Вип. 4. С. 17–23.

REFERENCES

1. Aleksapol'skij, A. A. (2008). Stilevye i urovnevyje svojstva intellekta kak faktory sovladajushhego povedenija. *Doctor's thesis*. M. [in Ukrainian].
2. Bosnjuk, V. F., Olefir, V. O., Perelygina, L. A. (2016). Intelektual'no-emocijnij resurs koping-povedinky rjatuval'nyka. H.: NUCZU, KP «Mis'ka drukarnja» [in Ukrainian].
3. Kazanzhy, M. J. (2015). Osobystisni resursy podolannja psihologichnoi' kryzy. *Visnyk Nacional'noi' akademii' Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrainy. Elektron. nauk. fah. vyd. Hmel'nyc'kyj. Serija, Psihologija. Vypusk 1*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2015_1_6 [in Ukrainian].
4. Karajani, A. G., Poljakov, S. P. (2018). Sovershenstvovanie obuchenija kursantov koping-strategijam povedenija v stressovyh situacijah. *Pravo i obrazovanie*, 2, 4–10 [in Ukrainian].

5. Kokun, O. M. (2004). Optyimizacija adaptacijnyh mozhyvostej ljudyny u psyhofiziologichnomu zabezpechenni dij'al'nosti. *Doctor's thesis*. K. [in Ukrainian].
6. Libina, A. V. (2008). Sovladajushhij intellekt: chelovek v slozhnoj zhiznennoj situacii. M.: Jeskimo [in Ukrainian].
7. Ryshko, G. M. (2014). Psyhologichni osoblyvosti rozvytku stresostijkosti u naukovopedagogichnyh pracivnykiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv. *Candidate's thesis*. K. [in Ukrainian].
8. Rodina, N. V. (2013). Psyhologija koping-povedinky: systemne modeljuvannja. *Doctor's thesis*. K. [in Ukrainian].
9. Romanova, E. S., Grebennikov, L.R. (1996). Mehanizmy psihologicheskoy zashhity. Genezis. Funkcionirovanie. Diagnostika. Mytishhi: «Talant» [in Ukrainian].
10. Semenova, T. I. (2005). Issledovanie svjazi intellekta, mehanizmov psihologicheskoy zashhity i lichnostnyh osobennostej. *Psihologija sposobnostej: Sovremennoe sostojanie i perspektivy issledovanij: materialy nauchnoj konferencii, posvjashhennoj pamjati V.N. Druzhinina*. IP RAN, 19–20 sentjabrja 2005 g. M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN» [in Ukrainian].
11. Holodnaja, M. A. (2004). Kognitivnye stili. O prirode individual'nogo uma. 2-e izd. SPb.: Piter [in Ukrainian].
12. Shkuratova, I. P., Annenkova E.A. (2007). Lichnostnye resursy kak faktor sovladanija s krizisnymi situacijami. Psihologija krizisa i krizisnyh sostojanij. *Mezhdisciplinarnyj ezhegodnik*, 4, 17–23 [in Ukrainian].

Бібліографічний опис для цитування:

Сафін О. Д., Немінський І. В. Інтелектуальний ресурс особистості як чинник вибору нею стратегій захисно-долаючої поведінки. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 93–101.

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258323

UDC 371.315=111

*Svitlana Tsymbal,
PhD of Psychological,
professor of departments
english for technical
and agrobiological specialties,
National University of Life
and nature management of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-0652-369X
s.vtsymbal@nubip.edu.ua*

PSYCHOLINGUISTIC APPROACH TO TEACHING ENGLISH READING TO UNIVERSITY STUDENTS

This article presents psycholinguistic views of English as a second language reading, discusses types of reading to teach, and provides the findings of the survey conducted among the university students in order to find out their reading preferences and factors affecting their reading.

The results of the survey and the discussions with each learner have led to the following conclusions: university students – would-be specialists in computing enjoy reading and acquiring various reading techniques ("skimming", "scanning") according to the intended purpose; they are aware of the volume of information that can be received, through the English language, in exceptional cases (hazard emergency situations) for the ship and crew safety (this depends on the speed of deciphering messages and taking appropriate measures); and that guessing the meaning of words in context is less time-consuming and even enjoyable.

Keywords: *psycholinguistic approach, teaching english reading, university students.*

*Світлана Володимирівна Цимбал,
доктор психологічних наук,
професор кафедри
англійської мови для технічних
та агробіологічних спеціальностей,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України,
м. Київ Україна
ORCID: 0000-0003-0652-369X
s.vtsymbal@nubip.edu.ua*

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТІВ

У цій статті представлені психолінгвістичні погляди щодо навчання читання англійською як другою мовою, обговорюються типи читання, а також викладені результати опитування, проведеного серед студентів з метою з'ясування їх читацьких переваг та чинників, що впливають на процес читання. Результати опитування та обговорення з кожним студентом дозволили зробити наступні висновки: студенти університету – майбутні спеціалісти з обчислювальної техніки із задоволенням читають і освоюють різні техніки читання ("скімінг", "сканування") відповідно до мети; вони знають про обсяг інформації, яку можна отримати англійською мовою у виняткових випадках (небезпечні аварійні ситуації) для безпеки судна та екіпажу (це залежить від швидкості розшифровки повідомлень та вжиття відповідних заходів); і що вгадування значення слів у контексті займає менше часу і навіть приємно. Щоб удосконалити навички читання студентів, викладач повинен перевірити: їх навички точності усного читання (з точки зору вимови, граматики та інтонації), чи є орфографічні проблеми, пов'язані з певними звуками чи інтонацією; багатство словникового запасу та різноманітність граматичних форм, швидкість читання, що допомагає

адаптуватися до ситуацій та брати участь у дискусіях для досягнення ефективного спілкування; читання великої кількості текстів може допомогти забезпечити незалежність – у дискусіях чи розмовах учні повинні знайти відповідні слова чи фрази, щоб зрозуміти себе, уникати довгих пауз; заохочення учнів, які уникають читання вголос у їх присутності, заохочувати ініціативу у веденні бесіди, вивчаючи тексти, які зазвичай зустрічаються в IT-сфері. Студенти університету повинні усвідомити мету читання, щоб вони змогли визначити правильні підходи до завдання читання.

Ключові слова: *психолінгвістичний підхід, навчання читанню, англійська мова, викладач, студенти.*

Psycholinguistic approach takes its name from the field of psycholinguistics which is an integration of the two fields of psychology and linguistics. That's why it is referred to as a hybrid field. Matlin states that the central approach of psycholinguistic theory, in general, is that people, especially the young, are biologically predisposed to language learning and that what is learned is not so much a string of words but transformational rules that enable the language learner to understand the sentences heard [9]. This means that developmentally appropriate instruction must be considered in foreign language learning. However, the basic status of the psycholinguistic approach has always been disregarded in the field of foreign language teaching and learning. In our study we applied psycholinguistic approach to teaching reading skills to university students with the purpose to find out the reading preferences of students. In our study we used both theoretical (literature review) and empirical methods (questionnaire) to make it possible to answer the main questions addressed in the present paper. The study was conducted to 72 freshmen (3 groups of students) who had a similar English learning experience. The study was conducted during semester II of the 2017-2018 academic year at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine at the Faculty of Information Technologies. The participants were required to answer all the items of the questionnaire, giving their own views about their reading preferences.

According to Titone and Danesi [14, p.31], the term psycholinguistics was coined by Pronko in 1946. However, a systematic theory was not formulated until 1950. Psycholinguistics is simply defined as the study of the relationship between human language and human mind. Psycholinguistics is a branch of cognitive science that investigates how an individual produce, comprehend and acquire language. In short, three important processes are investigated in psycholinguistics: (1) language production, (2) language comprehension, and (3) language acquisition. Carroll presents main points in psycholinguistics as followings: psycholinguistic stresses the knowledge of language and cognitive processes involved in ordinary language use [3]. Field [7, p.473] asserts that "today, psycholinguistics is a multi-disciplinary field, drawing upon cognitive psychology, theoretical linguistics, speech science, phonetics, computer modelling, neurolinguistics, clinical linguistics, discourse analysis and pragmatics".

Being at the crossroads of linguistics and psychology, psycholinguistics actively uses the methods of both sciences [2; 10; 15]. Thus, in the analysis of specific linguistic facts, psycholinguistics draws extensively descriptive and comparative descriptive approach.

The basic status of the psycholinguistic approach has always been disregarded in the field of foreign language teaching and learning, it is a matter of fact that this field of study is the first initiator of the area of foreign language teaching and learning. The psycholinguistic approach has provided the theoretical ground for the flourishing of many second language learning theories and methods [5]. It is here that we see interconnection between psycholinguistics and language teaching.

Second language teaching and in particular has undergone a number of radical changes over the last 150 years. Richards and Rogers [12] state that methods of teaching derive from theoretical models of language and learning. Nowadays psycholinguistic theory is being applied to teaching reading and emphasizes the importance of using semantically complete readings. Research shows that reading errors change significantly as the reader progresses into a passage,

supporting the position that the reader builds on a previous store of knowledge by adding information from the reading. This finding suggests that successful reading lessons depend not only on the students' efficient use of strategies and knowledge, but also on the nature of the reading passage. Following directly from this perspective, the goals of teachers are: (a) to train students to determine beforehand their goals and expectations for a given reading activity; (b) to teach students to use reading strategies appropriate to the task at hand; (c) to encourage students to take risks, to guess, to ignore their impulses to always be correct; and (d) to give students practice and encouragement in using the minimum number of syntactic/semantic clues to obtain the maximum amount of information when reading.

In the following section we are going to discuss reading skills that intermediate and advanced students should possess to be successful readers.

Reading skills. At the intermediate and advanced levels we can assume that students possess a basic competence in English and that our primary task is to teach reading comprehension skills. Reading comprehension is a complex process in which the reader interacts with the text and employs students' knowledge, experience and information to extract the significant information/important information, understand the intentions of the writer, and goes beyond what is written to guess at hidden, unstated or implied meaning on the text.

Reading within a psycholinguistic framework provides students with practice in a variety of skills and strategies for comprehending. The so-called "reading skills" texts generally provide opportunities to read a variety of passages for different purposes - e.g., to obtain a general sense of the passage (skimming); to discover a specific fact or piece of information (scanning); to obtain a comprehensive understanding, as in reading a textbook; and to evaluate information in order to determine where it fits into one's personal system of beliefs (critical reading).

Skimming. Skimming is quick reading for the general drift of a passage. It is an activity which is appropriate when there is not time to read something carefully or when trying to decide if careful reading is merited. Since we assume that students skim in their own languages, we see our task as helping them to transfer this skill to English [11]. Although tips such as "Take advantage of chapter titles and subheadings," "Read first and last sentences in the paragraphs," and "Let your eyes travel quickly, catching adjectives and adverbs" are useful, the only way to improve this skill is to be forced to read more and more rapidly and to formulate appropriate questions before beginning.

Scanning. Scanning is similar to skimming in that the reader is pushing himself through a selection at an initially uncomfortable rate, but the search is more focused since the information needed is very specific-usually a date, a number, or a place [11]. Before scanning the reader forms preliminary questions such as: «When will the candidates debate the tax reform bill?» or «What was the final score of the rugby match?». In addition to teaching students to take advantage of textual clues, as they do in skimming, we should also make them aware of the graphic form the answer is likely to take: written number, numeral, capitalized word, or short phrase containing key words.

Reading for thorough comprehension. Reading for thorough comprehension is reading in order to master the total message of the writer, both main points and supporting details [11]. It is that stage of understanding at which the reader is able to paraphrase the author's ideas but has not yet made a critical evaluation of those ideas. This type of reading is the primary concern of most reading classes. In fact, the most common weakness of reading courses is that this style of reading the careful word-by-word approach-is practiced exclusively, without recognition of the fact that it is not necessary for some tasks and insufficient for others.

Critical reading. Critical reading requires us to push our students beyond the "thorough comprehension" stage of reading, to encourage them to react to readings with the same critical judgement they probably exercise when reading in their native languages [11]. This critical

reading ability is often suspended when students undertake reading tasks in a second language, perhaps because they feel a great sense of accomplishment merely at having deciphered the author's message. In order to build critical reading skills, we need to find readings which argue a point of view or which presume certain attitudes on the part of the readers.

Factors affecting reading comprehension. Research on factors affecting reading comprehension research recognized that many of the variables are related to the second language reading process [6]. Schema and vocabulary were identified as two major factors affecting reading comprehension.

Schema theory (background knowledge). Conventionally, reading comprehension is considered to only engage the learning of vocabulary and the interpretation of meaning [1]. Therefore, traditional language teaching methods involved teaching the bottom-up aspects of comprehension, such as word recognition and grammar [16]. However, following subsequent research into the effect of background knowledge on comprehension, the top-down aspects of comprehension such as schema theory became popular. Authors of informational texts presuppose that readers already have some background knowledge about the topic. They exclude information they supposed to be part of the readers' previous knowledge. Thus, they do not give readers thorough background information concerning their materials [8]. There are various types of background knowledge in reading. Formal and content schemata are considered to be the most common types of background knowledge. Formal schema or textual schema [13], can be defined as knowledge of language and linguistic rules regarding how the text is prepared and recognizing the main characteristics of a particular genre of writing. Content schema, is referred to knowledge of the content [3]. There are two various types of content schema: background knowledge and subject matter knowledge. The background knowledge may or may not be related to the content of a special text, and the subject matter knowledge is related to the text content and the topic directly.

Vocabulary knowledge. It has been proved that good readers have a higher level of vocabulary. Measures of reader's vocabulary knowledge routinely correlate highly with measures of reading comprehension, and are often, in deed, the single predictor of text comprehension. However, research has shown that in order to get sufficient comprehension, readers require knowing 95-98% of the words in the text [8]. This level of knowledge needs the reader to have a passive vocabulary of up to 20,000 words. According to R. Anderson [1], fluency requires that a reader knows between 90 and 95 percent of the words in a text, and these words need to be understood automatically with the smallest conscious effort. Thus lexical access is declared to be essential in reading because it is the central repeating process in reading.

The findings of the study. From the previous sections it has become clear that a modern psycholinguistic perspective on reading is based on insights derived from contemporary linguistics and cognitive psychology. From this perspective reading is viewed as a complex information-processing skill. The reader is seen as an active, planning decision-making individual who coordinates a number of skills and strategies to facilitate comprehension. There exists a direct relation with the premise that states reading as an active skill and as an active mental process within which the reader is able to apply and develop different intellectual capacities such as, finding the main idea of a text, inferring, analyzing, drawing conclusions, distinguishing facts from non-facts, predicting, visualizing, among others.

The hypothesis of our research was as follows: knowing the reading preferences of the would-be specialists in computing can help the teacher select motivating texts for reading and discussing activities during the English lessons and the most appropriate techniques (reading the text intensively or extensively, reading the titles of chapters and paragraphs, subtitles, the first

and last sentences, the figures and pictures, reading for the gist – «skimming», looking for a certain piece of information – «scanning», etc).

The purpose was to find out the reading preferences of the students and the questionnaire included the following questions:

1. Do you like reading?
2. Do you often read to get information?
3. Do you often read for pleasure?
4. Do you read the same kind of texts in English and in Ukrainian?
5. Have you noticed any particular factors that might influence the reading speed and understanding of the English texts?

The students admitted that they enjoy reading literature in general, (on-line) newspapers and magazines in Ukrainian and English, classical literature, books of adventure and love, history books, science fiction, books on psychology and personal development. They also read professional literature about computer science, computer systems and networks, economic cybernetics, information systems, informational and distant technologies. The factors mentioned by the learners as triggering reading and understanding are: reading practice combined with listening, reading passages from books and newspapers, titles (especially those written in bold). The respondents enjoyed reading and discussing the texts linked to their profession, especially those related to the following topics: “Electrical Engineering and Electrotechnologies”, “Automation and Computer-Integrated Technologies”, “Building”, “Transport Technologies”, “Information Control Systems and Technologies”, “Economic Cybernetics”, “Computer Economic Monitoring”, “Automation of Control Processes”, “Electrification and Automation in Agriculture”, “Energy in Agricultural Production”, “Electrotechnical Complexes and Systems”.

According to the data presented in Table 1, we can conclude that majority of students do enjoy reading (78%). However, students read for pleasure (54%) rather than to get specific information (43%). 77% of students choose different texts for reading in Ukrainian and English and only 39% of students could identify the factors that might influence the reading speed and understanding of the English texts.

Table 1

Percentage of Yes/No answers to questionnaire

Q	Yes	No
1	78%	22%
2	43%	57%
3	54%	6%
4	23%	77%
5	39%	61%

Among the factors affecting their reading students mentioned motivation, lack of time, prior knowledge deficit, lack of vocabulary (terminology), poor understanding of syntax, length of texts, style of the text, etc.

Thus, schema and vocabulary were identified by students as two major factors affecting reading comprehension as it had been stated before.

Conclusion. Reading is a multifaceted, complex skill made up of a number of psychological, physical and social elements. Just as there are many sides to knowing a language, so there are many aspects to effective, mature reading.

The results of the survey and the discussions with each learner have led to the following conclusions: university students – would-be specialists in computing enjoy reading and

acquiring various reading techniques ("skimming", "scanning") according to the intended purpose; they are aware of the volume of information that can be received, through the English language, in exceptional cases (hazard emergency situations) for the ship and crew safety (this depends on the speed of deciphering messages and taking appropriate measures); and that guessing the meaning of words in context is less time-consuming and even enjoyable. To improve learners' reading skills the teacher must check: their oral reading accuracy skills (in terms of pronunciation, grammar and intonation), if there are spelling problems linked to certain sounds or intonation); vocabulary richness and variety of grammatical forms, reading speed that can help them adapt to situations and take part in discussions in order to achieve effective communication; reading a great amount of texts can help ensure independence - in discussions or conversations learners have to find the appropriate words or phrases to make themselves understood, to avoid long pauses; encouraging learners who avoid reading aloud in the presence of their to encourage initiatives in conducting a conversation by studying texts commonly found in IT field.

Moreover, the purposes of reading should be the same in class as they are in real life: 1) to obtain a specific fact, or piece of information (scanning), 2) to obtain the general idea of the author (skimming), 3) to obtain a comprehensive understanding of a reading, as in reading a textbook (thorough comprehension), or 4) to evaluate information in order to determine where it fits into one's own system of beliefs (critical reading).

University students should become conscious of the purpose for reading, so that they will be able to determine the proper approaches to a reading task.

REFERENCES

1. Anderson, R.C. (1994). Role of the reader's schema in comprehension, learning, and memory. *Theoretical Models and Processes of Reading*. Newark: International Reading Association.
2. Baskakova, I., Glukhov, V. (2009). *Workshop on Psycholinguistics: Study Guide*. M.: Astrel.
3. Carrell, P.L., Eisterhold, J.C. (2008). Schema theory and ESL reading. *TESOL Quarterly*, 17, 553–573.
4. Carroll, D. W. (1983). *Psychology*. Belmont: Thomson Wadsworth.
5. Demirezen, M. (2004). Relations between psycholinguistic approach and foreign language learning and teaching. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, P. 26–36.
6. Elizabeth, B. (2005). Progress and procrastination in second language reading. *Annual Review of Applied Linguistics*, 25, 133–150.
7. Field, J. (2011). Psycholinguistics. *The Routledge handbook of applied linguistics*. Abingdon: Routledge, 472–486.
8. Iwai, Y. (2007). Developing ESL/EFL learners' reading comprehension of expository texts. *The Internet TESL Journal*, 13(7).
9. Matlin, M.M. (1994). *Cognition*. New York: Ted Buchholz.
10. Miller, G.A., Iard, S. (1963). Some Perceptual Consequences of Linguistic Rules. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 2, 217–228.
11. Reading strategies: scanning, skimming and intensive reading. URL: http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0123-48702017000100012
12. Richards, J. C., Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and methods in language teaching* (2nd ed.) Cambridge: Cambridge University Press.
13. Singhal, M. (1998). A comparison of L1 and L2 reading: Cultural differences and schema. *The Internet TESL Journal*, 4 (10).
14. Titone, R., Danesi, M. (1985). *Applied Sociolinguistics: An Introduction to the Psychology of Language Learning and Teaching*. University of Toronto Press.

15. Zasekina, L., Zasekin, S. (2002). Introduction to Psycholinguistics. Ostrog: Ostrog Academy Publisher.
16. Zimmerman, C.B. (1997). Historical Trends in Second Language vocabulary instruction in second Language vocabulary acquisition. Cambridge: Cambridge University Press.

Бібліографічний опис для цитування:

Tsymbol S. Psycholinguistic approach to teaching english reading to university students. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 102–108.

КЕРІВНИЦТВО ДЛЯ АВТОРІВ

Формат – А 4

Поля – 2 см (нижнє) x 2 см (верхнє), 3 см (ліве) x 1,5 см (праве)

Абзац – 1,25 см

Міжрядковий інтервал – 1,5 см

Шрифт – Times New Roman

Кегль – 14.

Назву таблиці розмішувати над таблицею. Мінімальний розмір шрифту таблиць – 8 пт.

Обсяг наукових статей – від 12 сторінок; мова видання – українська, російська або англійська. Список літератури – не більше 10 позицій, мовами оригіналу.

Структура статті

I. Б. Прізвище (повністю)

науковий ступінь, вчене звання, посада (повністю)

Місце роботи (ВНЗ, кафедра або організація, відділ),

місто, країна

E-mail

НАЗВА СТАТТІ

Анотація українською мовою (500–600 знаків)

Ключові слова українською мовою (5–8 позицій)

Англійською мовою

I. Прізвище (повністю)

науковий ступінь, вчене звання, посада (повністю)

Місце роботи (ВНЗ, кафедра або організація, відділ),

місто, країна

E-mail

НАЗВА СТАТТІ (англійською мовою)

Анотація англійською мовою (не менше 1800 знаків)

Ключові слова англійською мовою (5–8 позицій)

Структура тексту статті:

- 1. Постановка проблеми.**
- 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій.**
- 3. Мета статті.**
- 4. Виклад основного матеріалу та результатів дослідження.**
- 5. Висновки та перспективи подальших розвідок.**
- 6. Список використаних джерел (ДСТУ 8302:2015)**
- 7. References (АПА стиль - APA (American Psychological Association) style)**

Статтю, рецензію та скан-копію квитанції про оплату відсилати на

e-mail: grineva-n@ukr.net, psiholudpu@ukr.net

тел.: +380635787430

Гриньова Наталія В'ячеславівна

Більш детальну інформацію можна знайти за веб-адресою:

[https:// psyj.udpu.edu.ua](https://psyj.udpu.edu.ua)

MANUAL FOR AUTHORS

Format – A 4

Fields – 2 cm (bottom) x 2 cm (upper), 3 cm (left) x 1.5 cm (right)

Paragraph – 1.25 cm

Line spacing – 1.5 cm

Font – Times New Roman

KeGLE – 14

The table name is placed above the table. Minimum font size for tables is 8 pt.

The volume of scientific articles – from 12 pages; language of the edition – Ukrainian, Russian or English. References – no more than 10 positions, languages of the original.

Structure of the article

Surname Name.
scientific degree, academic rank, position
Place of work (university, chair or organization, department),
city, country
E-mail

TITLE OF THE ARTICLE

Abstract in Ukrainian (500–600 characters)

Keywords in Ukrainian (5–8 words)

In English
Surname Name.
scientific degree, academic rank, position
Place of work (university, chair or organization, department),
city, country
E-mail

TITLE OF THE ARTICLE (in English)

Annotation in English (1800 characters)

Keywords in English (5–8 words)

Structure of the article text:

- 1. Problem statement.**
- 2. Analysis of recent research and publications.**
- 3. The purpose of the article.**
- 4. Presentation of the main material and research results.**
- 5. Conclusions and prospects for further exploration.**
- 6. List of used sources (DSTU 8302: 2015)**
- 7. References (APA style – APA (American Psychological Association) style)**

An article, a review and a scan copy of the receipt for the payment to send to

e-mail: grineva-n@ukr.net , psiholudpu@ukr.net

tel.: +380635787430

Hrynova Nataliia

More information can be found at the web address:

[https:// psyj.udpu.edu.ua](https://psyj.udpu.edu.ua)

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Запрошуємо пройти навчання та отримати науковий ступінь «Доктор філософії (PhD)» за спеціальностями 053 Психологія, 231 Соціальна робота, 011 Освітні, педагогічні науки.

Спеціальності	Вступні випробування
053 Психологія	Іноземна мова; Загальна психологія;
053 Психологія *	Іноземна мова; Загальна психологія; Вікова та педагогічна психологія
231 Соціальна робота	Іноземна мова; Соціальна робота;
231 Соціальна робота*	Іноземна мова; Соціальна робота; Соціально-правовий захист
011 Освітні, педагогічні науки	Іноземна мова; Загальна педагогіка;
011 Освітні, педагогічні науки*	Іноземна мова; Загальна педагогіка; Теорія і історія педагогіки

*вступ за неспорідненою спеціальністю

Подача документів з 10 липня.

Терміни навчання: за денною та заочною формами – 4 роки.

Підготовка здобувачів здійснюється докторами наук, професорами, які мають досвід підготовки кадрів вищої кваліфікації. Є можливість державного замовлення.

Наша адреса:

20300, Черкаська обл.,
м. Умань, вул. Садова, 2,
тел.: +380966258595

<https://fspo.udpu.edu.ua>

Видається в авторській редакції

Підписано до друку Формат 60x84/8
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 12,44
Тираж 50 прим. Замовлення № 1609

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19, вул. Садова, 2
Свідоцтво об'єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 3-51-33, (067) 104-64-88
vizavi-print/jiambo.com
e-mail: vizavi008@gmail.com
vizavisadova@gmail.com